

Razmišljanja o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica

Prof. dr Emile Sicard*

Dužnost mi je da se prije svega zahvalim Uredništvu *Sociologije sela* što mi je stavilo na raspolaganje stranice svoga značajnog naučnog časopisa.

Moj prilog posvećen je *porodičnim zadrugama*, predmetu koji mi je iz nekoliko različitih razloga prirastao srcu. Pri tome mi je jasno da se može steći dojam da sam u zaostatku u odnosu na opći razvoj jugoslavenskog seljaštva, jer se ograničavam na jedan oblik, tj. na seljačku porodičnu zadrugu, koji mnogi smatraju zastarjelim oblikom zajednica u selu, u vrijeme kada postoje *zadružne organizacije* koje obuhvaćaju čitavo selo, i u času kada u toj istoj suvremenoj Jugoslaviji postoje poljoprivredno-industrijski kombinati, kao što je npr. onaj PKB (*Poljoprivredni kombinat Beograd*), kojega sam imao prilike detaljno upoznati i kojega sam donekle i proučio. No zašto ne bismo uočili sve što skromnu *porodičnu zadrugu* dijeli od takvoga *kombinata*, kojeg karakterizira »kolektivni« rad i industrijska djelatnost! Jer — kao što kaže i ime njihova lista — *Poljoindustrija*, to je industrija na poljima, agrarna industrija! Razlike su ogromne, no upitajmo se da li bi uopće moglo doći do postojanja *kombinata* da u gotovo cijeloj zemlji nisu i ranije postojale ili, štoviše, da i sada ne postoje *porodične seljačke zadruge*, odnosno da u toj istoj poljoprivrednoj sredini nije prije »kolektivnog«, postojalo ono »komunitarno«, kao prva faza konkretne, žive i istinske skupine? Nama se čini da je ta povezanost od osnovnog značaja i da se vjerojatno može generalizirati za određeni broj zemalja u kojima su postojale zajednice slične *zadrugama*, i koje su poticale napredniji put socijalizacije poljoprivrede. Ovo je važno pitanje i mi ćemo ga u ovoj studiji postaviti — jednostavno postaviti — ma da ga nećemo definitivno riješiti. A zaista bi trebalo — možda čak i prije nego bilo što drugo — u raznim »razvijenim« zemljama, a naročito u zemljama »na putu razvoja«, proučiti oblike kućnih ekonomskih

* Profesor Emile Sicard je direktor Instituta za primijenjene društvene znanosti i prorektor Sveučilišta u Bordeauxu. On je rado prihvatio naš prijedlog da piše o porodičnim zadrugama, a mi smo, primivši prilog (*Réflexion brève sur le fait et le concept de Communauté domestico-économique*) u suglasnosti s njime inicirali ovu diskusiju. (Primjedba Redakcije.)

zajednica, kao što je to *zadruga*, oblike koji korespondiraju određenoj fazi razvoja do te mjere da bi vjerojatno bilo moguće uvrstiti »komunitarno« među indikatore »razvoja«. Služim se pri tom neugodnom formulom, ali koja je u modi, i to u smislu koji danas podrazumijeva stupnjeve u »razvoju«, iz čega se dalje izvodi hijerarhijska klasifikacija zemalja, počevši od »nerazvijenosti« (taj ćemo pojam kasnije definirati), preko svih stupnjeva »na putu razvoja« sve do »hiperrazvijenosti« što je pojam koji ovdje nije korisno definirati. Sa znanstvenog je stajališta nedopustivo na isto mjesto i na istu razinu razvijenosti staviti sve zemlje i sva područja koja u svakodnevnom govoru globalno kvalificiramo kao »na putu razvoja«. Također je nemoguće da kao »nerazvijene« definiramo sve zemlje ili sva područja koja su imala dodir s »industrijskom civilizacijom«.

Ovdje bismo htjeli proučiti taj oblik povezanosti različitih faza agrarne evolucije — evolucije koja je pokrenuta, ili ponovno pokrenuta (kao što to uvijek biva) revolucijom, revolucijama ili revolucionarnim ratovima.

Najprije ćemo proučiti samu *zadrugu*, zatim ćemo ukratko ustanoviti koje sličnosti postoje između klasične *zadruge* (u njene dvije vertikalne forme — *inokoština* i druga istovremeno vertikalna i horizontalna forma) s jedne strane, i različitih kućnih ekonomskih sistema Afrike, Latinske Amerike (bolje, američko-indijanskih sistema) s druge strane, izostavljajući istovrsne sisteme koji postoje u Aziji. Bilo bi, naime, predugačko nabrajati sve skupine koje postoje na svijetu a koje su slične, ako ne i identične sa zadrugom. Na kraju, istražić ćemo kako spomenuti tradicionalni sistemi utječu na socijalizaciju proizvodnih sredstava u poljoprivredi, i to kako u socijalizmu tako i u drugim društvenim uređenjima.

* * *

Tijekom dugog niza godina, a naročito u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća, bilo je uobičajeno da se pojmu *zadruga* automatski pridaje etnički karakter. U svome *Rječniku* Vuk Stefanović Karadžić taj pojam kvalificira precizirajući ga izrazom *more serbico*. I mnogi stručnjaci za društvene nauke, kao i mnogi koji proučavaju Slavene — naročito oni na Zapadu, smatraju kao očito i samo po sebi razumljivo da su samo Srbi poznavali taj društveni fenomen. Iako polagano, zapadni su istraživači postupno otkrivali i druga geokulturna područja u južnih Slavena na kojima su nalazili *zadruge*. Međutim, oni su i dalje izdvajali Srbiju kao područje na kojemu *zadruge* naročito cvjetaju. S jedne se strane nije ni postavljalo pitanje pronalazjenja toga socijalnog fenomena izvan slavenskog dijela Balkana ili izvan nekih podunavskih područja, a s druge je strane trebalo taj socijalni fenomen smjestiti u prošlost. Konačno, svugdje gdje se vjerovalo da se otkrila neka *zajednica* (*communauté*), redovito se pretpostavljalo da se radi o grupama brojčano odviše malenim da bi ih se moglo nazvati *zajednicama*. Pri tome se nije vodilo računa o strukturama grupa, iako su upravo te strukture kvalifikativni element zajednice. Dodajmo tome još i to da se gotovo svi pripadnici *inteligencije* — pogotovo ako su izravno ili neizravno vezani za *zadrugu*¹ —

¹ Neka mi bude dozvoljeno da navedem neka moja sjećanja. Godine 1935. dok sam proučavao *zadruge* u Jugoslaviji, jedan tadašnji jugoslavenski znanstvenik, u pravom smislu te riječi, izvrstan teoretsko-pravni poznavalac zadružnih pitanja, naročito *seljačkih zadruga*, rekao mi je da sam stigao trideset do pedeset godina prekasno da bih našao *zadruge*. Samo nekoliko tjedana kasnije našao sam se slučajno upravo u zajednici iz koje je i on potekao, i od koje se ekonomski odvojio nekoliko mjeseci ranije!

stide i same pomisli da bi inozemni istraživač njihovu zemlju mogao ocijeniti zaostalom ili duhovno nerazvijenom samo zbog toga što su se u njoj očuvale kućne zajednice. Moglo bi se navesti još mnogo drugih primjera i načina negiranja kojima je bila izložena *zadruga* kao oblik kućne zajednice. A ipak po cijelom svijetu postoje zajednice, uključujući i kućne, i to kako seoske tako i gradske, pa čak i u područjima za koja — općenito govoreći — smatramo da su na visokoj industrijskoj razini.² Ovaj problem treba sagledati na taj način da se — oslanjajući se na sociološke studije — u većini slučajeva (da ne kažemo u svim slučajevima) ospore i nekada znanstveno prihvaćene ideje koje smo malo prije spomenuli. Pri tome je u prvi plan potrebno staviti *strukture* zajednice, a ne njezin *brojčani opseg*. U našem sagledavanju ovoga problema to će biti prva uporišna točka ove studije.

* * *

Strukture — što to znači? Možda bi bolje bilo utvrditi *uvjete* bez kojih nema kućne zajednice, bilo pod imenom *zadruga*, ili pod bilo kojim drugim imenom koje se javlja na Balkanu — da počnemo sa slavenskim ili kroz historiju slaveniziranim dijelovima Balkana. Da li je to kućna zajednica? Svakako da jest, ali ju je možda još bolje nazvati kućna ekonomska zajednica — kao što ćemo to vidjeti u izlaganju samih uvjeta. Ti su uvjeti slijedeći: krvna zajednica po muškim članovima grupe, ali zajednica koja ponekad i odstupa od toga kada je to potrebno zbog rada, dakle zbog ekonomskog razloga.³ Drugi uvjet je da je to zajednica života i rada, koja se može pojaviti u različitim oblicima tako da su moguće i različite interpretacije samoga toga pojma, ali sam smisao zajedništva života i rada uvijek ostaje u osnovi *zajednice*. Treći je uvjet: čvrsta zajednica vlasništva, uz česti izuzetak dobara koja pripadaju ženama, a među tim dobrima treba posebno spomenuti tkalački stan, i to upravo kao sredstvo namijenjeno ekonomskim ciljevima. Končno, četvrti uvjet — to je zajednica autoriteta, što su interpretatori te institucije najmanje shvatili, najčešće označavajući *domaćina* odnosno *starješinu* kao nosioca ovlasti i prava patrijarhalnoga tipa, iako sama ta riječ (patrijarhalan — op. pr.) često podrazumijeva različit sadržaj pa je stoga i neprecizna. Kažimo odmah, i to bez ustručavanja, da *domaćin* odnosno *starješina* u suštini nemaju patrijarhalan karakter. Prava *starješine* odnosno prava *domaćina* dijele se na prava upravljanja (koja mu pripadaju samo djelomično) i na prava raspolaganja (kojih on nema ni u kojem obliku). Ova su prava u biti iz reda ekonomskih prava, iako kao njihova protuteža u različitim slučajevima postoje obaveze moralne naravi. *Starješina* odnosno *doma-*

Jedan mađarski učitelj koji me je pratio, ne samo kao prevodilac nego i kao poznavalac karakterističnih načina života u selu, tvrdio mi je također da porodične zajednice već godinama ne postoje. Međutim, samo kratkotrajan boravak u tom istom selu omogućio mi je da konstatiram da jedna trećina porodica toga sela živi u zajednici, koju one same nazivaju *nagyecsalad*. Taj se lingvistički oblik sastoji od mađarske riječi *nagy*, što znači velik, i riječi *csalad*, što je mađarizirana slavenska riječ *čeljad* ili *čeljad*. Isti sam odnos sreo u Africi u odnosu na *kharubu*, te u Latinskoj Americi kada je riječ o različitim oblicima zajednica, kao što je to *ejido* u Meksiku, ili *marka* u Južnoj Americi, kao i u tzv. crnoj Africi kada je bila riječ o sličnim oblicima.

² Uzmimo nekoliko primjera iz Francuske, koja je na visokom stupnju industrijskog razvoja, ali u kojoj također postoje područja kojima je »razvoj odgođen«. Do početka prvog svjetskog rata postojala je »zajednica« Quittard-Pinon na jednom poljoprivrednom imanju u okrugu Thiers, u Auvergne, u središnjoj Francuskoj. U provincijama Vallées des Pyrénées i Gascogne još i danas postoje porodične zajednice i zajednička vlasništva u poljoprivredi. U *Enciklopediji Universalis* (tom VI, str. 898—905) u rubrici »Porodične zajednice« naveli smo slučajeve zajednica (čak i u nekih trgovačkih porodica) u velikom ali slabo industrijaliziranom gradu Bordeaux.

³ Ovu ćemo iznimku analizirati malo kasnije. Kažimo za sada da se radi o zetu, i o poljoprivrednim radnicima, koji su kao *zadrugari* integrirani u *zadrugu*.

čin nije u mogućnosti da bez suglasnosti *savjeta zadruga* proda bilo što od nedjeljive baštine, ili da je na bilo koji način otuđi. Dakle, ovdje smo daleko od pojma *pater familias* ili »patrijarha«, barem u uobičajenom ili govornom smislu tih riječi!

Precizirajmo ovih nekoliko osnovnih podataka. Treba se osloboditi kvalifikativa *kolektivno*. Ta se riječ često odveć paušalno, bez dovoljnih distinkcija, naljepljuje na vlasništvo, autoritet i rad. Ova tri elementa *zadruga* nemaju u suštini ništa kolektivnoga a još manje kolektivističkoga. Ono što treba uvažiti jest da je vlasništvo *nedjeljivo* i da je ono *zajedničko*, da je autoritet *zajednički autoritet*, te da je i rad *zajednički*. Isto tako život u *zadruzi* nije kolektivan ni kolektivistički, nego je to život u *zajednici*, život *zajedničarski* (*communautaire*). Najveći uzrok zabludi jest upotreba *anakronističkih* riječi, naziva i kvalifikativa, a naročito kad se to još i anakronistički primjenjuje pa se npr. nazivi koji danas imaju određeno značenje pridaju činjenicama iz prošlosti, a pogotovo ako ih se na ovaj ili onaj način i ideološki generalizira. Isti je slučaj i s riječima: kolektivitet, kolektivizam, kolektivan. Nema nikakvog smisla da ih pridajemo bilo kojoj pojavi koju ukrštavamo u tradiciju ili u običaje. To bi samo značilo da u sadašnjost zloupotrebno prenosimo činjenice iz prošlosti. Zato riječ *kolektivan* treba odvojiti od riječi *zadruga*, jer *zadruga* nije kolektivni organizam, a još je manje kolektivistička ustanova. Ništa bolje ne bi bilo ni kada bismo iz riječi *zadruga* izvodili ideju blisku individualizmu, ili kada bismo u njoj tražili osnovu privatnog kapitalističkog vlasništva individualnoga tipa.

Krvna zajednica muških članova čini od *zadruga* organizam kućnog tipa (*type domestique*). Ovdje je potrebno ponovno pokrenuti jedno terminološko pitanje: *zadruga* se ne smije promatrati kao tip porodične, već kao tip kućne zajednice. Htjeli mi to ili ne, riječ *porodica* u velikog dijela čovječanstva znači isto što i *bračna*, *konjugalna porodica*, a što bi se po našem mišljenju moglo ovako definirati: *bračni par to ponovno postaje (un couple redevenant couple) nakon što je iz njega ponikao i na svoje noge stao određeni broj djece*. Taj oblik uostalom nalazimo samo u industrijskim područjima. Da bismo uklonili svaku dvosmislenost, dodajmo da riječi *porodica* nije dovoljno dodati pridjev »velika«, pa da tako dođemo do oblika »velika porodica«. Naprotiv, ovaj kućni organizam prvenstveno možemo prevesti kao »velika kuća«, »golema kuća«, »bogata kuća«. To su uostalom termini kojima se u nekim područjima služe sami seljaci da bi njima nazvali ono što znanstvenom terminologijom nazivamo *zadrugom*. Dakle, što se tiče naziva skupine, trebalo bi poći od riječi *domus* pa doći do riječi »kućna«. U svojoj suštini *zadruga* je kućna skupina iako — kao što ćemo kasnije vidjeti — nije uvijek samo to. *Zadruga* je, također i *bratska skupina*. U nekim predjelima Balkana susrećemo naziv *bratska općina*, dakle naziv koji u sebi već sadrži oznaku srodstva, tj. grupa braće. I ovdje smo vrlo daleko od naziva *porodica*, ali smo bliže nazivu *domus*, tj. *kuća*, u kojoj — u širem značenju te riječi — žive braća, dakle određeni broj ljudi iste krvi. U principu je to tako — barem je to tako u znatnoj većini slučajeva.

Postoje, međutim, dva izuzetka koji utječu na to da se etnički element krvne zajednice mijenja u element ekonomskog značaja. Prvi izuzetak je pojava *zeta*, koji nije iste krvi sa tastom i drugim članovima zajednice. Na kakvoj se osnovi objašnjava i opravdava taj ulazak — neki bi rekli to »uljez-

ništvo?»⁴ On se svakako objašnjava na ekonomskoj osnovi, jer se temelji na radu, na zajedničkom radu. Moglo bi se pomišljati i na to da se tu radi o nekim posebnim osjećajima, velikoj sklonosti i simpatijama od strane članova skupine prema novopridošlom članu, tj. da oni, *zadrugari*, inače pripadnici iste krvi, prihvaćaju jednoga stranog čovjeka — zeta u svoju skupinu. Kvalifikativ toga »uljeza«, kao što smo to već napomenuli, kada je i bez pejorativnog prizvuka, ipak ima negativan karakter. Štoviše, nužno je saznati koji je najčešći motiv pojavi da *zadrugari* prihvaćaju zeta. Može se konstatirati da je po srijedi motiv ekonomskog karaktera: ili se radi o zajedničkom posjedu koji je prevelik za broj *zadrugara* iste krvne pripadnosti, ili se pak radi o nekoj gotovo beznačajnoj ili veoma skromnoj površini čiji će vlasnik ili suvlasnik biti zet.

Drugi izuzetak je poljoprivredni radnik — neke vrste *pečalbar*.⁵ Tijekom vremena pečalbar eventualno može postati zadrugar, budući da godinama radi u zadrugi i time pridonosi povećanju zajedničke radne snage. Nama se čini pouzdanim da se ovdje rad pojavljuje kao neka vrsta zamjene za zajedništvo krvi, koje inače u takvom slučaju uopće ne postoji. Nadalje, čini nam se da u pomanjkanju drugih pojava koje bi se mogle javljati kao izuzeci (ipak ćemo kasnije neke navesti), ova dva izuzetka od etičkih normi, a koji se javljaju prije svega zbog ekonomske korisnosti, dozvoljavaju da u najmanju ruku otkrijemo jednu ekonomsku tendenciju koja je komplementarna karakteru *zadruga*, kao kućne zajednice. To nas naprosto upućuje na zaključak da se tu radi o *skupini kućno-ekonomskoga tipa*.

Zajednica života se ni teoretski ne može odvojiti od zajednice rada. U stvari, da bismo istražili ta dva uvjeta zajednice možda bi trebalo početi sa zajednicom rada, utoliko više što bismo tim putem došli do razmatranja elemenata koji su istovremeno etički i ekonomski. Što je to zajednica rada? Koji su joj izuzeci, stvarni ili prividni? Na zemljišnim imanjima konstituiranim ili nekonstituiranim, radi skupina rođaka obaju spolova, u cilju da nešto proizvedu i da eventualno podignu vrijednost zajedničkoga dobra, a pri tome koriste i nedjeljiva sredstva za proizvodnju — zemlju, šume, ali i ona koja se koriste zajednički — kao što su npr. stoka ili poljodjelski alat. Da bismo i situaciju sredstava za proizvodnju jednoliko prikazali, reći ćemo da su to sredstva za proizvodnju iz kategorije koju je rimsko pravo nazvalo *indivisio*, ili koja su tome vrlo blizu. Ta sredstva ne bi trebalo svrstavati u ono što danas nazivamo »komunitarno«, što bi opet bio jezični anakronizam ako bi tom nazivu pridavali odviše zapadnjački a istovremeno i suvremeni smisao. Nama se, u stvari, čini prikladnijim da ta sredstva za proizvodnju svrstamo bliže onome što označava *indivisio* iz rimskog prava, kažemo izričito »bliže« tom pojmu, ali ne da ih sasvim svrstamo pod taj pojam.

Što se tiče života u »zajednici«, on se (osim u radu) svodi na dva oblika: odmaranje i objedovanje (le repos et le repas). Svaki se od njih može poja-

⁴ Naziv »uljez« pridaje se mužu koji se priženio s djevojkom iz *zadruga*; on je dakle zet ljudima jednoga pokoljenja zajednice. Taj kvalifikativ, u osnovi neuljudan, ne dodjeljuje se poljoprivrednom radniku. Izgleda da je tu potrebno dati jedino moguće objašnjenje: poljoprivredni radnik postaje *zadrugar* vrlo polako, u većini slučajeva tek nakon isteka brojnih godina, dok se zetu *odmah* omogućava pristup, rekli bismo čast da dobije rang *zadrugara*. Prvi je morao dokazati koliko vrijedi prije nego što je ušao u *savjet zadruga*, dok se kvalitete drugoga nisu provjeravale — one se pretpostavljaju, eskontiraju, a ne dokazuju.

⁵ Ako je pečalbar ekonomski emigrant koji je otišao izvan granica države, on ne može biti uvršten u kategoriju potencijalnih *zadrugara*. Međutim, tu se zapravo radi o poljoprivrednim radnicima koji putuju tamo—amo i traže posao unutar državnih granica, a katkad i unutar etničko-jezičnog područja. U svakom slučaju takav radnik, ako će postati član *zadruga*, ne može biti sezonski radnik.

viti u dvije mogućnosti. Odmaranje i objedovanje (ili odmaranje ili objedovanje) u jednoj te istoj zgradi, odnosno, kao prva mogućnost, objedovanje iz jedne te iste kuhinje. Druga je mogućnost da se odmaranje i (ili) objedovanje vrše na dva odvojena mjesta, unutar istog dvorišta (à l'intérieur d'un même enclos). Ovu drugu mogućnost treba promatrati već kao tendenciju za odvajanjem, ne uvijek kao sigurno izraženu ali ipak moguću tendenciju, odnosno kao jednostavno navikavanje na način života koji je različit od agrarnoga i koji podliježe utjecaju gradskoga, odnosno industrijskog načina i polako⁶ — više kroz oblik negoli kroz suštinu — prelazi u običaj. Međutim, zajednički je rad⁷ u odnosu na zajednički život, zajedničko odmaranje i objedovanje uzetim zajedno, jači i prevladava u očuvanju suštine zajedničarske tradicije. Jer po tradiciji, a tako je i danas, »idealni dio« svakoga člana zajednice ostaje doslovce »idealna« u tom smislu da ga se i ne može konkretizirati u vidu stvarne diobe baštine koja je doista nedjeljiva. Vrlo malen, gotovo beznačajan je iznos u novcu, što ga kao odštetu dobiva onaj koji se želi odvojiti od zadruge.⁸ No taj idealni dio jako varira ovisno o smrti nekog člana ili o postizanju punoljetnosti nekog od mladih. Ipak taj pojam nema tradicionalni karakter, nego je uveden prilikom pismene kodifikacije *zadružnog* običajnog prava,⁹ ili u tijeku vođenja parnica do kojih je dolazilo u slučajevima istupanja iz zajednice.¹⁰

Ostaje još da poblizje odredimo ona dobra koja ne ulaze u osnovnu nedjeljivu masu. To su prije svega dobra što pripadaju ženama, a to je (osim eventualnih dragocjenih ukrasnih predmeta) naročito u nekim područjima, tkalački stan. Ovdje je zapravo riječ o jednom proizvodnom sredstvu, i to važnom jer se odjeća članova *zadruga* već po tradiciji proizvodi unutar zajednice,¹¹ koja na taj način proizvodi i troši u zatvorenom krugu. Ta je pojava još do nedavna bila uobičajena, ali vremenom sve više i više nestaje. Ovdje treba dodati jednu drugu mnogo karakterističniju pojavu. Naime, iako živi unutar zajednice, porodica konjugalnoga tipa — može za sebe koristiti manji komad zemlje i s njega dobivenim proizvodima može zadovoljavati svoje potrebe. Da li to znači da je u nedjeljivo gospodarstvo ušlo individualno vlasništvo? Nama se tako ne čini. Prije bi se moglo reći da se tu radi o pravu privremene upotrebe koji traje samo dotle dok je dotični član *zadrukar*, tj. član zajedni-

⁶ O sporosti bitnih transformacija u društvima općenito i u društvima »na putu razvoja« — vidi E. Sicard: »Traces persistances, résurgences de la tradition dans les sociétés 'en voie de développement': essai de calcul du changement en fonction des générations«, *Sociologie des mutations*, Paris, Anthropos, 1970. (Zajednički rad pod rukovodstvom G. Balandiera.)

⁷ Možda bi se to moglo usporediti s modernim oblikom »radnog kolektiva«. Kasnije ćemo se ponovno vratiti na djelomičnu povezanost tih pojava.

⁸ Umjesto da kažemo »oni koji se žele odvojiti«, mi radije to kažemo »onaj koji se želi dijeliti«, da bismo istakli jedninu. Vrlo je rijedak slučaj da se dioba *zadruga* provodi odjednom, razdiobom svih dobara zadruga među *zadruge* (što je i danas iznimno.)

⁹ Takvo je zakonodavstvo prilagođeno različitim područjima. Posebno je tako kodificirano: *srpsko zadružno pravo*, *hrvatsko zadružno pravo* i *crnogorsko zadružno pravo*.

¹⁰ O doprinosu sudske prakse u objašnjavanju pojma zadruga vidi E. Sicard: *La zadruka sud — slave dans l' évolution du groupe domestique*, Paris, Ophrys, 1943, 750 str. (Djelo je nagradila Francuska akademija, Prix Halphen, 1944.)

¹¹ Očito je da je industrijska civilizacija postepeno probijala tu autarkiju. Sve se rjeđe pojavljuju tekstilni predmeti satkani u kući a isto tako iščezavaju i prediva koja su služila za njihovu izradu. U općoj evoluciji tradicionalnih civilizacija nužno se dešava da dodir između neke tradicionalne civilizacije (u kojoj prevladava poljoprivreda) sa industrijskom civilizacijom ovoga ili onoga oblika završi fazom koja se općenito naziva »na putu razvoja«. Pojam »nerazvijeni« označava tradicionalne oblike i područja koji nemaju *nikakav* dodir s industrijskom civilizacijom. Za razliku od uobičajenog izražavanja, mi smatramo da više ne postoje »nerazvijeni narodi« i »nerazvijena područja«, nego da ima mnogo naroda i područja koja se nalaze »na putu razvoja«.

ce. Osim toga, u pitanju je zaista mali komad zemlje, u najdoslovnijem smislu te riječi, a jedini mu je cilj da posluži uzdržavanju, djelomičnoj prehrani osoba koje »familijarno«
ovise o članu zadruga kojemu taj komadić zemlje nije dodijeljen nego mu je samo povjeren. Konačno — a čini nam se da je to važno — i u sovjetskim kolhozima nalazimo male parcele zemljišta koje su povjerene kolhoznicima za vlastite potrebe, prije svega da se prehrane ali i da — po mogućnosti — proizvedu štogod i za tržište. To ipak ne znači da se time u ekonomskom sistemu Sovjetskog Saveza uvodi tržišna ekonomija ili ekonomija s elementima individualnog profita. U stvari, ovaj izuzetak od osnovne autarkije više se nadovezuje na jednu od faza u procesu diobe negoli na proces razvrgnuća *zadruga*. (Mi ćemo se o toj distinkciji kasnije izjasniti.) Proces diobe nije ni izbliza znak degeneracije zadruga, koja se pojavljuje u novije vrijeme, nego je, po našem mišljenju, prvenstveno znak njezina trajanja, kojeg je moguće historijski konstatirati. Baš ovdje moramo dati objašnjenja o nekoliko diskutiranih točaka. Objasnimo najprije zašto ne prihvaćamo da je dioba i razvrgnuće zadruga jedna te ista stvar. Pod razvrgnućem podrazumijevamo da je trajanje jedne pojave završilo njezinim *potpunim* nestankom, i to kako u pogledu njezinih struktura tako i u pogledu njezine rasprostranjenosti. Sistem zadruga je došao do svog završetka, tako da se pretvorio u porodični sistem. No nama se čini da bi ovakvo nestajanje zadruga, pa čak i u naše vrijeme, predstavljalo neki opći proces, a još manje nam se čini potrebnim da bi ga kao proces u prošlosti (pa čak i najbližoj) trebalo generalizirati. Naprotiv, po našem mišljenju dioba predstavlja jednu od stalnih pojava u historiji seljačkih zadruga. No to ne znači da ona diobom nestaje, nego upravo znači da se zajednica nastavlja, da se njezin sistem širi slično sistemu rojenja pčela, kao što je to slučaj kada se zajednica od petero braće, koji su već očevi ili čak djedovi, podijeli u jednu ili dvije konjugalne porodice s jedne strane, i u dvije ili tri nove *zadruga* s druge. Vidimo dakle da dioba zadruga dovodi do dva rezultata. S jedne strane nastaje konjugalna porodica gradskog tipa — kada cijela obitelj, ili barem jedan neoženjeni član zadruga, migrira u grad ili kada, bez migracije u grad, porodica promijeni oblik kućne zajednice najmanje u vertikalni oblik inokoštine. S druge strane, na osnovi novog i neprekinutog faterniteta, rađanjem slijedećih pokoljenja početne zadruga, imamo prijelaz na dvije nove zadruga koje — iako po broju svojih članova manje nego početna zadruga — zadržavaju stare strukture zajedničarstva,¹² što im omogućava nastavljanje života u obliku zajednice — iako pri tome brojčano mogu varirati. Tako se zajedništvo života i zajedništvo rada stapaju, pri čemu rad zbog zajedničkog odnosno zajedničarskog značaja za-

¹² Koristimo ovu bilješku da istaknemo svoje stajalište prema mišljenju da su tobože u staro vrijeme postojale po broju članova velike zadruga, u odnosu na koje zajednice devetnaestoga i dvadesetog vijeka nisu mogle biti drugo, odnosno ne bi mogle biti drugo nego manje ili više degenerirani ostaci. Neki promatrači na terenu a također i neki starci, veličali su svoja sjećanja o zadrugama sa stotinu ili više članova, pričajući o njima kao nečemu što je kao redovno postojalo u prošlim stoljećima. Mi ne vjerujemo u takve procjene jer se ne zasnivaju na znanstvenim zapažanjima; naprotiv, mislimo da broj članova *zadruga* u srednjem vijeku — a to potvrđuju i zapisi starih samostana — nije bio veći od broja što smo ga i sami ustanovili tridesetih godina ovoga stoljeća, a to je u prosjeku 35 do 40 članova po zadrugi. To potvrđuje naše stajalište koje daje prednost održanju struktura, a ne brojčanoj snazi skupine. O pitanju brojnosti *zadruga* koje smo proučavali od 1932. do 1941. g. vidi E. Sicard: *La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris, Ophrys, 1943. O brojnosti zadruga od polovice XIX do početka XX stoljeća vidi: E. Sicard: *La Zadruga dans la littérature serbe* (1850—1912), Paris, Ophrys, 1943, te literarne tekstove Jakova Ignjatovića, Laze Lazarevića, Sime Matavulja, Stevana Sremca itd., čiji realizam možemo smatrati sociološkim dokumentom gotovo na stupnju etnografskog podatka.

pravo postaje dio života. Međutim, ovoj zajednici rada treba dodati još jedan važan element koji zahvaća i ostale komponente osim onih što čine zadrugu. To je posudba — ili bolje rečeno razmjena radne snage u određenim godišnjim dobima i u određenim poljskim radovima: razmjenjuje se ljudski rad, vučna stoka i poljodjelsko oruđe (plug, kola itd.). I ovdje se kroz zajednički život i zajednički rad dolazi do ekonomskog efekta: to međusobno ispomaganje ima kao prvenstveni cilj *doprinos zajednici*. Usluge se čine međusobno: *sprega* (da uzmemo jednostavan primjer) ima ekonomski karakter: na primjer, ekonomski gledano — oranje se mora obaviti — da se žetva obavi prije negoli naiđe loše vrijeme i uništi ili ošteti plodine — također je ekonomski zahtjev, ekonomski je rezon da vršidba ne traje dugo. I tako bismo mogli nabrajati sve poljoprivredne radove čije izvršenje zahtijeva rad većega broja ruku, odnosno složenija oruđa. Vidi se dobro da na kućnoj osnovi — rekli bismo naizgled kućnoj — svi doprinose ciljevima ekonomskog karaktera. Zar nam se sada *zadruga* ne pokazuje zapravo kao jedan kućni ekonomski organizam, pogotovo ako vodimo računa o tome da se unutar nje u izvjesnom smislu provodi podjela rada.¹³

Ako bismo dublje proučavali pitanje vlasništva koje smo dosada tek indirektno dotakli, tada bismo još bolje uočili ekonomski karakter zadruge. Unutar *zadruge nedjeljivo je sve* osim spomenuta dva izuzetka koja smo naprijed naveli, a oni su više prividni negoli stvarni. Kod toga pitanja trebali bismo se najprije osvrnuti na prava starješine zajednice nad dobrima zajednice. Kao odgovor na to dovoljno je reći: *domaćin* ili *starješina* zadruge nema nikakvih, ama baš nikakvih stvarnih prava nad bilo kakvim dobrom ili dijelom toga dobra. *Zajedničko vlasništvo* treba sagledavati povezano sa *zajedničkim autoritetom*, jer se ovlaštenja *domaćina* odnosno *starješine* zadruge u krajnjoj liniji uspostavljaju kao funkcija ekonomskih uspjeha zajednice. Uz starješinu *zadruge* postoji *savjet zadruge*, i on je stvarni nosilac vlasti. Taj savjet, nakon što je problem prethodno zajednički raspravio, prenosi jedan dio svoje vlasti na *domaćina*, *starješinu*. Prijenos vlasti se ukazuje u dva oblika: jedan se odnosi na prava upravljanja, a drugi na prava raspolaganja. Vidjeli smo da su prava upravljanja dosta široko prenijeta na starješinu, iako se u stvari i ta prava svode samo na organiziranje rada i, eventualno, na zastupanje zajednice prema trećima,¹⁴ ali i to sve pod kontrolom *savjeta*. Vlast starješine je ne samo ograničena već je i nesigurna, jer starješina nije niti »od boga označen«, niti je izabran »doživotno«, a niti je starješinom postao samo zato što je najstariji.¹⁵ Naprotiv, starješinu izabire savjet iz svojih redova, i to na osnovi njegovih provjerenih ili pretpostavljenih sposobnosti; on ostaje sta-

¹³ Podjela rada kao ekonomska kategorija javlja se utoliko više ukoliko je zajednica veća. Podjela se vrši prema spolu, prema životnoj dobi te prema ciljevima i potrebama.

¹⁴ U nekim je predjelima jedan član određen da vrši tu ulogu, naročito u pitanjima ženidbe članova zadruge i odnosa sa vlastima.

¹⁵ Potrebno je uočiti da izbor *domaćina* odnosno *starješine* ovisi o kvalitetima što ih posjeduje izabranik, koji je često (ali ne i obavezno) najstariji po životnoj dobi, što već samo po sebi znači da je i najiskusniji. Međutim, starješinom može postati i neki mlađi član, koji posjeduje i poneku diplomu, pa već na temelju toga on sam stječe prednost i autoritet, a kod drugih — onih koji ga biraju — stvara uvjerenje da će raditi s uspjehom. Tridesetih godina ovoga stoljeća naišli smo na nekoliko takvih slučajeva.

rješina dotle dok radi s uspjehom, kao što i silazi s te dužnosti u slučaju neuspjeha ili ponovljenih promašaja, bilo da su se ti promašaji dogodili na ekonomskom planu i prouzročili financijske gubitke, bilo na moralnom planu — pa su doveli do loših posljedica i ugrozili slogu među članovima zajednice. A znamo da je dobra i prava sloga članova zadruge neophodan uvjet njezina opstanka, njezine stabilnosti i održanja zajedništva. To su oni poznati odnosi psihosociološke naravi koje nalazimo u samim temeljima zajednice.¹⁶ Kolikē će biti ovlasti starješine ovisi i o njegovu više ili manje autoritativnom karakteru, a također i o prilagodljivosti članova zadruge. Te ovlasti variraju od kraja do kraja u kojima susrećemo zadruge, variraju ovisno o sastavu prema autoritarizmu, ovisno o mentalitetu ljudi i sl. No u svakom je slučaju zamjetljivo koliko je pogrešno kada se ovlaštenjima starješine pridaje »patrijarhalno« značenje — u onom smislu u kojem se ne razlikuje autoritet od njegova uporišta. Također je pogrešno poistovjećivati *domaćina*, odnosno *starješinu* s pojmom *pater familias*, u govornom značenju te riječi.¹⁷ Izraz koji je upotrebljavao V. St. Karadžić, a koji se nedovoljno primjenjuje, bolje odgovara stvarnom stanju činjenica: *domaćin*, *starješina*, »šef« zadruge, barem kada je riječ o ekonomskom planu, nije drugo negoli administrator, rei familiaris, upravitelj, voditelj poslova nad dobrima, nad baštinom porodice.¹⁸

To su ukratko karakteristike strukture zadružne zajednice. Tako je to bilo tridesetih i četrdesetih godina ovoga stoljeća. Unatoč prilično rasprostranjenom mišljenju o njihovom nepostojanju, u nekim predjelima Jugoslavije i danas postoje takve strukture skupina, iako su one manje po broju,¹⁹ i rjeđe ih nalazimo. Što se tiče ostalih dijelova svijeta trebalo bi načeti pitanje da li u njima postoje ili ne postoje zajednice ovakvoga tipa ili slične zajednice. O pozitivnom ili negativnom odgovoru ovisio bi i odgovor na pitanje da li *porodičnu zadrugu* možemo smatrati specifičnom za Južne Slavene odnosno za Slavene uopće, ili je to jedna od uopćenih pojava koja je, *mutatis mutandis*, zajednička za ljude određenih navika, odnosno za narode na određenoj razvojnoj razini, ili je to — kako bi se reklo današnjim načinom izražavanja — pojava koja se javlja na određenoj razini »razvoja«?

* * *

Što se nas tiče (a to smo rekli i na početku ove rasprave) naš je odgovor pozitivan, i to bez i najmanje sumnje: naime, kućna ekonomska zajednica (a

¹⁶ O problemu zadruga s psihosociološkog aspekta vidi: E. Sicard: »Les caractères psychologiques des groupes familiaux ruraux sud-slaves«, *Bulletin des Amitiés franco-yugoslaves*, Paris, 1/1936, p. 25—33; II/1936, p. 51—61.

¹⁷ H. Levy-Bruhl je stavio u pitanje uobičajeno shvaćanje autoritativnosti pojma *pater familias* kada je u jednom predavanju u Francuskom sociološkom institutu ocrtao rimskog *pater familiasa* i prihvatljivo ga približio našem poimanju *domaćina*.

¹⁸ Naročito je takvo bilo shvaćanje profesora Živojina Perića, specijaliste za srpsko zadružno pravo. Takvo se shvaćanje odrazilo i u srpskom zadružnom pravu.

¹⁹ To dvojako slabljenje — po broju i po unutarnjem opsegu — izgleda da se odnosi na čitav jugoslavenski teritorij, iako ne može biti riječi o potpunom nestanku. U lipnju godine 1972. u okolici Skopja u Makedoniji naišli smo na *Porodične zadruge* u običnom obliku, u obliku *inokoštine*. Profesor Blaga Petrovska sa Univerziteta u Skopju pisala je o takvim zajednicama u dva navrata: *Semejni zadruge vo SR Makedonija* (tekst umnožen na Filozofskom fakultetu u Skopju 1972) i *Oblici na semejstvoto vo Polog*.

Osim toga mi smo zajedno s profesorima Radomirom Lukićem i Cvetkom Kostićem posjetili takve zajednice u Srbiji u listopadu 1972. godine.

zadruga je vjerojatno njezin najpoznatiji primjer²⁰) predstavlja *redovitu pojavu do koje dolazi na jednoj određenoj razini, na određenom stupnju »razvoja« ljudskih zajednica u cijelom svijetu*. Primjeri kojima se ova postavka može dokazati toliko su brojni da je u okviru ove kratke rasprave najveća poteškoća izabrati ih. Ima jedna stara izreka koja kaže da je — kad nečega ima puno — najteže izvršiti izbor. Mi ćemo najprije početi sa skupinama koje su najbliže Južnim Slavenima, tj. počat ćemo sa Slavenima, a zatim ćemo preći na one skupine za koje kažemo da su kroz historiju slavenizirane, da bi nas iza toga put odveo u pravcu azijskog, afričkog i američkog kontinenta.

Razmotrimo najprije situaciju u carskoj Rusiji, Rusiji prije sovjeta. Otvorimo odmah jednu zagradu: tijekom devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća na Zapadu se mnogo spominjala riječ *mir*, a vrlo malo govorilo (ali se ne može reći da se nisu spominjala) o druga dva oblika, tj. *rodovaja familija* i *otečeskaja familija* (obje ove riječi postoje u ruskom rječniku: jednom se označava porodica kao srodnički odnos, a drugom porodica po ocu). Iz različitih razloga ni etnografi, ni sociolozi — bez sumnje odviše privučeni fazonim *mirom*, iako je mir, inače legalna institucija, stvorena na manje-više umjetan način u vrijeme vladavine careva — nisu se interesirali za *rodovaju* i *otečeskaju*, iako su upravo te dvije forme kućnih skupina predstavljale prirodne oblike specifično ruskog grupiranja. Što se tiče one četiri vrste zajedništva koje smo sreli proučavajući zadrugu (zajedništvo krvi, zajedništvo rada i života, vlasništva i autoriteta) njih ovdje nalazimo upravo kao i kod zadruge. No ima još jedna čudnija pojava: kako to da nitko nije ni pokušao da pojam *otečeskaja* poistovjeti s *inokoštinom* i da spozna da *rodovaja* znači isto što i *porodična zadruga*. Ova četiri jezična izraza koja su dva po dva međusobno homologna predstavljaju u stvari četiri društvena realiteta, koji su također dva po dva homologna. Nadalje, ne bi ni bilo odviše smjelo reći da je razina razvoja ruskoga seljaštva koncem devetnaestog stoljeća, ili u vrijeme koje je neposredno prethodilo *oktobarskoj revoluciji*, usporediva s razvojem u Južnih Slavena tridesetih do četrdesetih godina našega stoljeća. Dvije spomenute skupine kućnih ekonomskih socijalnih oblika u Rusa i one u Južnih Slavena predstavnici su iste razine i istog načina života. Da je pod kraj devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća već postojao izraz »zemlje u razvoju« ili »područja u razvoju«, po broju i oblicima postojećih »kućnih zajednica« na spomenutim područjima mogao bi se odrediti i stupanj *razvoja* tih područja.

Međutim, usporedba oblika u Južnih Slavena (uzimajući u obzir pravoslavni živalj) i oblika u Rusa (tu se radi samo o pravoslavnom življu) ne bi bila dovoljan dokaz za tezu, koju uostalom mnogi zastupaju, o religioznim utjecajima na ponašanje seljačkih masa kada su u pitanju kućne ekonomske zajednice. Bit ćemo bliže stvarnosti ako se u usporedbi ograničimo na seljačke zajednice u Čehoslovačkoj. I ona je slavenska zemlja, a na planu »razvoja«

²⁰ Istraživači gotovo nisu ni imali interesa za proučavanje drugih zajednica, bez obzira da li su se one nalazile u Evropi ili na drugim kontinentima. Evropska *inteligencija* je posvećivala relativnu važnost *zadrugama* zahvaljujući radovima V. Bogišića (posebno: *Pravni običaji u Slavena*, Zagreb, 1866, i *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, Zagreb, 1874) te E. Laveleya *De la propriété et de ses formes primitives*, Paris, 1875, i »Les Communautés de famille et de village«, *Revue d'Economie Politique*, Paris, 1888), a dakako i Vuku Stefanoviću Karadžiću koji je u svojem *Serbisch-deutsch-lateinisches (Wörterbuch)*, Wien, 1820) pod pojmom *zadruga* obuhvatio različite dijalektalne oblike kojima se označuju isti društveni fenomen, ali je i svojim »*more serbico*« ograničio geokulturnu lokaciju zadruga.

u njoj nailazimo na međusobno osjetno izdiferencirane razine, počevši od Češke na zapadu pa do Slovačke na krajnjem istoku.²¹ U toj diferencijaciji se već dugo vremena industrijalizirana Češka suprotstavlja Slovačkoj, koja je u suštini seljačka. U odnosu na pitanja kojima se mi bavimo razlika je tolika da naziv *rodinny nedil*,²² kojim se označava porodična nedjeljivost jednako kao i kod zadruga, već dugo vremena ima samo historijsku vrijednost, predstavljajući nešto što je nestalo. Međutim, naziv *velika hušta* i još neki nazivi još su od 1948. g., a možda i kasnije, u slovačkom jeziku označavali živuće sociološke realnosti. To što godinu 1948. navodimo kao prijelomnu povezuje s dvije međusobno vrlo različite činjenice: u veljači te godine vlast u Pragu je preuzela komunistička partija, a iste godine u kolovozu i rujnu ja sam po Slovačkoj istraživao »tragove, prežitke i obnovljene oblike« kućnih ekonomskih zajednica. U znatnom dijelu Slovačke i u jednom manjem dijelu Moravske tada smo pronašli velik broj kućnih zajednica, toliko vitalnih da se ne bi moglo govoriti samo o »tragovima« ili o »prežicima«, nego naprofit o nečemu što postoji kao suvremena društvena stvarnost. Bilo je to godine 1948,²³ a radilo se o potpuno slavenskom području, sa nešto malo življa mađarske manjine²⁴ — na koje mi primjenjujemo naziv »historijski slavenski živalj«. Što se tiče vjerske pripadnosti stanovništva toga područja, katolika je bilo osjetno više nego protestanata, husita i pravoslavaca. Tu smo se dakle našli pred jednim pretežno seljačkim globalnim društvom koje je jače izdiferencirano negoli i ono u Srbiji — gdje je živalj po narodnosti u cijelosti srpski a po vjeri u cijelosti pravoslavni,²⁵ jače izdiferencirano negoli i u Hrvatskoj — gdje smo između godine 1932. i 1941. našli veliki broj *zadruga* i gdje je živalj etnički uglavnom hrvatski a po vjeri katolički; međutim, u Sloveniji — gdje žive jedino Slovenci i katolici — u to vrijeme nismo našli niti jednu *porodičnu zadrugu*, nego smo zatekli uređene »kooperative«, koje su donekle sličile kooperativama gildskoga tipa, iako izgleda donekle prilagođene, predhodno iščezloj mreži kućnih ekonomskih *zadruga*. Međutim po ekonomskom karakteru te »kooperative« nisu se mogle svrstati u isti okvir, isti tip a niti na istu razinu s tadašnjim zadrugama u Srbiji ili u Makedoniji, nego su se u mnogočemu više približavale (da li slučajno?) onima u Češkoj.²⁶ Već u tome

²¹ Ne bi trebalo zamijeniti krajnji istočni dio Slovačke (Slovakia) sa Slovačkom u cjelini (Slovakia). Glavni grad Slovačke u cjelini je Bratislava, a istočnog dijela Slovačke to su Košice.

²² E. Sicard: »La Rodinny Nedil de Bohème et de Moravie«, *Actes du XVIe Congrès International de Sociologie*, Paris, 1954. Spomenimo da je Češka dugo vremena bila pripojena njemačkom carstvu i da je tijekom brojnih desetljeća na svim područjima »razvoja« postigla visoku razinu. Na planu unutarnjih etničkih odnosa Kraljevina Češka nije bila opterećena etničkom raznolikošću, nego je već tada bila jedna država, jedan narod, iako pod različitim tuđinskim gospodarstvom. Na gospodarskom planu Češka je sudjelovala u »industrijskoj revoluciji« i u tom se pogledu može svrstati u visokorazvijene zemlje. Na socijalnom planu, organizacija i snaga radničkih sindikata svrstava tu zemlju također među »razvijene«. Zato i nije začuđujuće da je *rodinny nedil* u vrijeme 1933—1948, kada smo ga mi proučavali, postojala još samo kao suvenir. U tome su istočni dio Slovačke (Slovakia), pa i gotovo cijela Slovačka (Slovakia), gledano s više aspekata, bili sušta suprotnost.

²³ O postojanju kućnih ekonomskih zajednica u Slovačkoj vidi: E. Sicard: *Etudes de Sociologie et de Droit Slaves*, T. I. Paris, Ophrys 1950, o. 266. (Djelo je nagradila Akademija društvenih i političkih nauka, Prix Limantour, 1951)

²⁴ Ta je manjina odigrala važnu ulogu u povijesti Slovačke, iako je s druge strane, bila podložna slavenskim utjecajima, što se očituje kako u jeziku tako i u načinu života. Slovaci su sa tom manjinom — svjesno ili ne — uspostavili odnos akulturacije u klasičnom smislu te riječi, tj. odnos koji pretpostavlja prihvaćanje ili odbacivanje kulturnih elemenata što pripadaju dvjema skupinama ili nekolicini njih koje se nalaze u međusobnom dodiru.

²⁵ To je bilo izraženo do te mjere da bi se moglo govoriti o stapanju ili barem o stalnom preklapanju etničkih odnosno nacionalnih osobina s onima religioznima u okviru pravoslavlja.

²⁶ Ako isključimo slučajnu koincidenciju, nepostojanje *porodičnih zadruga* u Češkoj i u Sloveniji (i to od relativno davnih vremena), čini nam se da je uvjetovano stupnjem »razvoja« tih dviju slavenskih zemalja, pa bi to moglo poslužiti kao dokaz da ne postoji uzročna povezanost između slavenskog etnokulturnog karaktera i opstojnosti kućnih ekonomskih zajednica tipa *porodične zadruge*.

nalazimo potvrdu našoj hipotezi da se postojanje ili nepostojanje *porodičnih zadruga* na nekom određenom području treba dovesti u uzročnu vezu s socioekonomskim a ne etničkim uvjetima. Zato je potrebno izaći izvan strogo slavenskoga područja i vidjeti kada su i kako u neslavenskim područjima u prošlosti postojale kućne ekonomske zajednice i da li one postoje i danas.

Možda bi trebalo početi s područjima na kojima je utjecaj akulturacije bio toliko jak da je historijski slavenizirao strani živalj, a to su područja na kojima živi mađarski i albanski, a eventualno i rumunjski živalj. Tridesetih godina ovoga stoljeća u Mađarskoj smo provodili različita istraživanja, i to istovremeno među pravim Mađarima i među srpskohrvatskim manjinama, kojih je tada bilo mnogo u različitim područjima unutar granica Mađarske. Odmah nas je iznenadilo postojanje i značenje riječi *nagy csalad*, termina koji se tada upotrebljavao u cijeloj Mađarskoj jednako kod ovdje stranih Slavena kao i kod etnički čistih Mađara. Poznato je da je riječ *nagy csalad* složena od dvije riječi, od *nagy* (velik, velika) — što je mađarski pridjev, i *csalad* (porodica u širem smislu) — što je imenica slavenskog porijekla, a znači čeljad i obje riječi spojene tvore *nagy csalad*, velika porodica, što je istovjetno sa *velika ili vel'ka kuća*, odnosno *golema čeljad*, a sadržajno označava isto. Da li je istovjetnost u činjenicama takva kakva je u nazivu i u konceptu? U suštini postoji istovjetnost, a što se tiče četiriju glavnih osobina zajednice postoji sličnost u detaljima: zajedništvo krvi, života i rada, vlasništva i autoriteta. No glavar *nagy csalad magyare*, na primjer svoj autoritet afirmira izrazitije negoli glavar *velike hušte* ili *zadrughe*²⁷ u Slovaka, odnosno još jače negoli *domaćin u zadržnoj kući* u Južnih Slavena, ali sigurno ne toliko koliko *starješina* u Crnoj Gori. No to su detalji kulturne naravi koji ni u čemu ne umanjuju osnovne činjenice. Prava avantura, čija je na određenim mjestima žrtva bila prva agrarna reforma provedena u Mađarskoj poslije drugog svjetskog rata, pružila je dovoljno poduke. Bila je provedena podjela određenog broja velikih posjeda. Općinske su vlasti administrativno sastavile listu »porodičnih starješina« i to je bila osnova za novu raspodjelu zemlje. Kada je došlo do prigovora, ustanovilo se da u okviru svakog domaćinstva (ili barem u velikom broju njih) žive nepopisane i druge porodice — nuklearne porodice ravnopravne popisanim parovima *domaćina* i *starješina*, a koje zajedno s njima čine jednu »veliku porodicu«, jednu *nagy csalad*. Bez pretjerivanja u pogledu broja navedenih grešaka treba reći da je do toga došlo s jedne strane zato što su neki, progresom omađijani intelektualci, htjeli da umanje značaj takvih slučajeva, a s druge strane što neki drugi nisu uopće htjeli prihvatiti da ti ljudi normalno žive kao *nagy csalad*. I tako, bilo kao posljedica prihvaćanja kulturnih odnosa civilizacijskih elemenata jedne od dviju skupina koje su u međusobnom dodiru,²⁸ ili zbog toga što su mađarski i slavenski odnosno južnoslavenski elementi bili na istom stupnju i u istoj vrsti »razvoja«,²⁹ nailazili smo i nailazimo još i sada na pojavu *zadruga*, a da sâm *etnos* pri tome nema presudnu pa čak i nikakvu ulogu. To smo već ranije dosta lakonski pretpostavili. Stoga ćemo kod drugih balkanskih i podunavskih naroda, rumunjskog i albanskog, ponovo sresti ovu istu pojavu četiriju istodobno po-

²⁷ Neznatna razlika u pisanju se u izgovaranju svodi gotovo na nulu.

²⁸ Drugim riječima, radi se o običnoj pojavi akulturacije.

²⁹ Ta je pojava u stvari postojala i prije nego što su se počele upotrebljavati riječi: razvoj, nerazvijeni, razvijeni itd.; upotreba tih riječi je i pridonijela formiranju svijesti o toj pojavi.

stojećih zajednica.³⁰ Albanski *fis* također nije drugo nego kućna ekonomska zajednica. Tridesetih i četrdesetih godina ovoga stoljeća nalazili smo ga istovremeno s obje strane albansko-jugoslavenske granice, samo je naziv zajednice varirao.

No trebalo bi poći dalje, i to izvan slavenske, balkanske, podunavske Evrope. Možda bi bilo korisno ustanoviti tradicionalne kućne ekonomske zajednice na području »crne« i »bijele« Afrike, na islamskim područjima i u naroda Latinske Amerike i to prije nego se priđe istraživanju pokušaja transpozicije takvih zajednica u kvazi urbane sredine, kao što je to bio slučaj u Iranu. U slučaju uspjeha tih različitih usporedbi, uspostavili bismo uzročnu vezu između postojanja kućnih ekonomskih zajednica s jedne strane i određenog nivoa i određene vrste razvoja s druge strane, i to neovisno o etničkim uvjetima u doslovnom smislu te riječi i neovisno o religioznim uvjetima.

Kratko vrijeme godine 1930, a u razdoblju između 1961. i 1967. znatno dulje, proučavali smo na terenu tradicionalnu porodicu, naročito seljačku, diljem sjeverne Afrike (posebno u Alžiru i to upravo kod kabiljskih plemena). Odmah možemo reći da je *indivisio* kao vrsta vlasništva nad zemljom — bio opća pojava u cijelom Alžiru; možemo također reći da u jeziku kabiljskih plemena, a također i u arapskom jeziku, kada je riječ o kućnim ekonomskim zajednicama, postoje izrazi koji dokazuju da su takve zajednice u najmanju ruku postojale u bliskoj prošlosti, a sigurno je da postoje i danas. Tako na primjer riječ *akhklam* treba razumjeti kao »velika kuća« (odnosno u smislu riječi *rodovaja familija*), dok riječ *takhklamt* treba razumjeti kao izraz za kuću koja pripada samo jednome (u općem smislu pojma *inokoština*, odnosno pojma *otečeskaja*), dok riječ *kharuba* — što je kod berbera neka vrsta bratstva — kada se upotrebljava u općenitijem smislu, znači doslovce isto što drugdje označava riječ *zadruga*. Ako bismo usporedbe i dalje istraživali opazili bismo da kao što su se slavenolozi više orijentirali na *mir* a na užtrb *rodovaje familije*, tako su se i arabolozi i berberolozi više oslonili na oblik *dema* kabiljskog tipa koja označava seosku³¹ a ne porodičnu zajednicu. No vratimo se *kharubi*, terminu koji na berberskom jeziku najtočnije označava kućne ekonomske zajednice u sjevernoj Africi. Dodajmo da glavari, *tamen*, nije obavezno i najstariji član, nego je i ovdje on onaj za koga se smatra da je najsposobniji. I ovdje uz *tamena* postoji *savjet*, putem kojega se očituje zajedništvo autoriteta kao što smo to već sreli u drugih kućnih ekonomskih skupina. Vlast *tamena* se i ovdje razlikuje od one za koju se kaže da je »patrijarhalna«. I kod *kharube* zapažamo da se u najmanju ruku vlasništvo zemlje održava kao *indivisio*, zapažamo nadalje i zajednicu rada koja je to jača što je trajnije održava zajednica, ako ne u samo jednoj kući a ono barem u više kuća koje su često smještene u istom dvorištu. Kažimo također i to da su i najozbiljniji autori ovdje izbrojili 50 do 70 (odnosno manje) članova takve skupine, dakle kao i u zadrugama tridesetih godina ovoga stoljeća, a ne na stotine članova. Dodajmo na kraju da Islam u svojem učenju pri-daje vlasništvu ograničen značaj. Naime, vlasništvo po Islamu treba biti »pot-

³⁰ Podsjećamo na četiri (ili pet) zajedništava: zajedništvo krvi, zajedništvo života (i rada), zajedništvo vlasništva i zajedništvo autoriteta.

³¹ O seoskim zajednicama vidi: E. Sicard u *Encyclopaedia Universalis*, Paris, 1973, tom XII (u pripremi). Vidi također: Cl. Raynaud: *Structures normatives et relations électives, Etude d'une Communauté villageoise haoussa*, Paris, Mouton, 1972, 314. p.

krijepljivano« redovnim održavanjem, redovnom i stvarnom obradom. A to se kod *kharube* ostvaruje u okviru nedjeljivosti. Potrebno je dodati da čak i kod ekonomskih emigranata³² iz zemalja sjeverne Afrike nalazimo da je mreža veza mnogo šira negoli je to povezanost samo s nuklearnom porodicom. Za odlazak u emigraciju bio je potreban pristanak (ako ne i odobrenje) zajednice u cjelini; pripomoći što su ih slali iseljeniku pripadale su zajednici, a ne samo konjugalnoj porodici,³³ jer zajednica je u stvari poslala iseljenika u emigraciju, ona je računala na njegovu ispomoć, ona će ga nakon njegova povratka i prihvatiti i vratiti mu njegovo ranije mjesto unutar zajednice.

S obzirom na to da obje religije koje dominiraju u sjevernoj Africi i Iranu pripadaju Islamu, ovdje bismo mogli razmatrati i kućne ekonomske zajednice Irana. Međutim ograničit ćemo se samo na navođenje činjenice, dok ćemo se kasnije ponovno vratiti na Iran raspravljajući o obnavljanju tih zajednica i u gradovima (mogućnost obnavljanja pri tome smatramo važnom). Zadovoljit ćemo se zasada time da kažemo da po iranskim selima kod sedentarnih stanovnika postoje zajednice i da one sadrže iste konstitutivne elemente kao i porodična *zadruga*, ili *kharuba*, ili *rodovaja familija*. Vratit ćemo se, dakle, na Iran nakon što obradimo porodične zajednice u sjevernoj Africi i Latinskoj Americi, budući da »renesansa« zajednice u Iranu može poslužiti kao prijelaz na njezino eventualno suvremeno korištenje, o čemu će također kasnije biti riječi.

O čemu se dakle radi u tzv. »crnoj« Africi, bez obzira da li je kršćanska, animitska ili fetišitska? Prije svega o primatu utjecaja porodice u interpersonalnim odnosima i to u širem značenju kućne ekonomske skupine ili čak šireg plemena u odnosu na konjugalnu ili nuklearnu porodicu, koju je nemoguće poistovjetiti s evropskim tipom porodica naprosto zato što su osnovne značajke njene okoline bitno drugačije. Bilo bi opasno afričke porodične »zajednice« poistovjetiti s »prećutnim« (taisible) zajednicama zapadne Evrope,³⁴ (iako postoji prividna vanjska sličnost između ta dva oblika) barem kada se radi o istraživanjima jednoga »modela« u okviru kojeg, sve grupe individua i sve grupe socijalizacije trebaju biti ili su već osuđene da iščeznu. Međutim, evidentno je da u cijeloj tzv. crnoj Africi postoje kućne ekonomske skupine, dakako s specifičnim osobinama, koje u sebi sadrže i ona četiri suštinska svojstva koja smo već ranije konstatovali u Slavena i naroda historijski slaveniziranih. Pitamo se: zašto i kako to da tu pojavu ne vide i svi ostali? Podsjećamo na svugdje prisutna prikriivanja tog fenomena dodajući neke elemente tog prikriivanja specifičnog za Afriku, odnosno uočljivije u tzv. crnoj Africi negoli drugdje. Među njima je na prvom mjestu moralna osuda koju je protiv kućnih ekonomskih skupina izricao katolicizam.³⁵ Zabilježimo također da

³² Među alžirskim emigrantima bio je izvjestan broj političkih emigranata, ali su se i oni brzo pretvorili u ekonomske emigrante.

³³ Poznato je da se ekonomski emigranti strogo pridržavaju dužnosti da skupini u kojoj su ranije živjeli redovito šalju pripomoći od svojih zarada; oni računaju da će u toj skupini po svom povratku biti prihvaćeni bez obzira na to da li su u emigraciji uspjeli ili ne; prema nepisanom — ali zato neprikosnovenom, pravilu emigrant je *dužan* da toj skupini redovito i bez odlaganja ili bez ikakvih sustezanja šalje svaku pomoć koju može. Možda bi se moglo reći da je takva neraskidiva veza s ekobilo iz prisutnosti kućnih ekonomskih skupina bilo iz sjećanja na njih prisutnih u kolektivnoj svijesti.

³⁴ H. Labouret: *Paysans d'Afrique Occidentale*, Paris, 1941; Raynaud, op. cit. iz 31. fusnote.

³⁵ Naročito u odnosu na mogućnosti promiskuiteta, iako se on rijetko javlja. Takav odnos katolicizma se izvan tzv. crne Afrike pojavljuje i u zemljama s još zapaženijim porodično-ekonomskim zajednicama.

kolonijalne vlasti nisu imale interesa da priznaju postojanje jednoga specifičnoga načina života koji je sposoban da doprinese buđenju nacionalne svijesti. Na kraju dodajmo i to da su evropski etnolozi devetnaestoga i prve polovine dvadesetoga stoljeća etnografske činjenice radije promatrali kao fenomene koji nestaju i koji zavređuju da budu smješteni u muzej, nego što su u njima vidjeli elemente sociopolitičke konstrukcije.

Umjesto da se bavimo s više slučajeva kućnih ekonomskih zajednica u tzv. crnoj Africi ukratko ćemo se pozabaviti s pojavom kućne ekonomske zajednice na jednom području na istoku odnosno, točnije, na jugoistoku Afrike — u Burundiju. Što tu nalazimo? Tu prije svega u rasi *ubwoko* nalazimo porodičnu skupinu koja nije ni patrijarhalna, ni konjugalna, nego komunitarna a zove se *umuriango*. Na čelu *umurianga* je starješina, koga nakon njegove smrti ne nasljeđuje onaj tko je po dobi najstariji, nego onaj koga izabere savjet porodice. Ponekad starješina prije svoje smrti označi svoga nasljednika u okviru priznatih normi. *Umuriango* je dakle kućna ekonomska skupina. Šef ima autoritet nad tri ili četiri generacije³⁶ koje žive zajedno — na određenom prostoru, i koje zajednički obrađuju zemljište koje je nedjeljivo (uz izuzetak čestica kojima obrađuju i uživaju pojedinci). Što se tiče zajedništva krvi, ono je evidentno i čak se potvrđuje »miješanjem krvi«. ³⁷ Da li se *umuriango* iz Burundija može čak i u detaljima generalizirati na cijelu »crnu« Afriku? Mislimo da to nije moguće jer su detalji specifični ovisno o području i etničkoj skupini. Generalizirati osnovne tendencije *umurianga* moguće je kada je riječ o činjenicama, koje su neophodne za teoriju. Naime, ako apstrahiramo etnički i religijski momenat — većina je afričkih naroda u prosjeku na istoj razini »razvoja« iako su oblici »razvoja« različiti. I tako — htjeli mi to ili ne — određeni oblici ovih zajednica i danas postoje kako u tzv. »crnoj« tako i u »bijeloj« sjevernoj Africi, zastupljenost im ovisi o području i etničkoj skupini, različit im je i broj članova ali se oslanjaju na slične, ako ne i identične strukture.

Umuriango u Burundiju je samo jedan od tisuću primjera u »crnoj« Africi. Već smo spominjali djelo Claudea Raynauta o seoskoj zajednici kod Hausa iz Nigera. Radilo se tada isključivo o seoskoj zajednici. Vratimo se opet tom autoru sada kada spominjemo porodične zajednice toga istoga naroda. Pođimo najprije od riječi *gida*. Budući da je svoja istraživanja provodio do sedamdesetih godina našega stoljeća, čini se da Claude Raynaut iznosi tek zapažanja o »tragovima« ili »prežicima« oblika *gida*. Međutim, poznato je da riječ *gida*, jednako kao i *zadruga* istovremeno označava i materijalni i ljudski sadržaj, odnosno *gida* označava određeni prostor unutar kojega žive ljudi te zajednice. U čestoj je upotrebi izraz *mutanen gida*, čime se označavaju ljudi koji žive na istom prostoru (*les gens de l'enclos*). Također je poznato da starješina nije obavezno otac, već starješinom može biti i stric ili jedan od starijih sinova. Već nekoliko decenija znamo da riječ *gida* označava skupinu ljudi koja odgovara pojmu »proširena porodica«. Treba međutim zabilježiti da je *mai gida* to jest starješina zajednice, brinući se za zajedničko življenje na istom prostoru i zajedničko iskorištavanje zemlje, bio dužan da

³⁶ Uključujući eventualno i pobočne srodničke linije.

³⁷ Slično s pobratimljenjem u Južnih Slavena.

»arbitrira« u sukobima do kojih je dolazilo unutar skupine za koju je on snosio odgovornost. Konačno, *mai gida* je organizirao zajednički rad i on je provodio raspodjelu plodova sa zajedničke zemlje, što su u stvari doslovce funkcije *domaćina*, odnosno *starješine u zadrugi*. Što se tiče različitih oblika odvajanja pojedinih članova i domaćinstava iz zajednice možemo reći da se radi o stvarima koje se mogu u potpunosti usporediti s onim što se dešavalo pri diobi *zadruga*. Mi dakako nećemo preći u krajnost i, protivno uobičajenim stajalištima, tvrditi da je to općepriputni način života. Ipak treba reći (kao što je to učinio i Claude Raynaud) da je »u godini 1970. kod žitelja u Sumarani 29% (...) *gida* brojilo više od jednoga ognjišta«. Na temelju toga mogli bismo s pravom zaključiti da gotovo jedna trećina predstavlja ipak nešto više negoli samo »tragove« ...

Za Latinsku Ameriku možemo reći da je to »kontinent zajednica« — i to bilo *seoskih zajednica*, bilo *porodičnih zajednica*, dakle to je kontinent kućnih ekonomskih skupina ili ekonomsko-političkih skupina. Ovdje ćemo razmatrati samo porodične zajednice, osim u slučajevima kada se one pojavljuju i kao seoske skupine.

Prva napomena. Na ovom se području susrećemo s etničkim grupama koje se potpuno razlikuju od onih koje smo u ovoj studiji dosada sretali. Naime radi se o Indijancima i, što je često slučaj, o melezima.³⁸ Seljačke mase pripadaju isključivo katoličkoj vjeri koja je ponekad — pod utjecajem poganstva — doživjela sinkretičku adaptaciju; ne radi se dakle ni o pravoslavlju ni o islamu, nego samo i jedino o katolicizmu koji je u obredima i vjerničkoj praksi regionalno prilagođen. Riječ je nadalje o ljudima i o društvu koje još nije ušlo u industrijski stadij, ali zato napreduje u »razvoju«. Možda bi bilo zanimljivo izraditi tabelu koja bi pokazala povezanost između veće ili manje prisutnosti kućnih ekonomskih zajednica s jedne strane, i razine razvijenosti s druge strane. Naznačit ćemo zasada tu tabelu samo kao mogućnost, bez obaveze da se njome kasnije pozabavimo.³⁹

Druga napomena. *Communidades agrarias campesinas* Latinske Amerike se makar u analizama,⁴⁰ više tretiraju u rasponu sela negoli porodice, naročito ako se govori o njihovoj suvremenoj fazi, o današnjem stanju stvari. S obzirom na to da je prostranstvo sela maleno postavlja se pitanje da li je moguće broj stanovnika jednog maloga zaseoka pobrkati s brojem članova u nekoj kućnoj ekonomskoj skupini, dosta sličnoj skupini za koju nam *porodična zadruga* služi kao model? Neka nam bude dozvoljeno da ovdje sažmemo ono što smo nedavno rekli u *Encyclopaedia Universalis*:⁴¹ na osnovu tisuće neprilika, na osnovu tisuće pokušaja da se *comunidades* koristi za svrhe izvanjske tim

³⁸ Možda je ovdje potrebno skrenuti pažnju na to da u Latinskoj Americi pripadnost grupi Indijanaca ili grupi mješanaca nije određena biološkim svojstvima pojedinca, nego više kulturnim svojstvima te osobe — npr. načinom života, odijevanjem, služenjem određenim jezikom ili narječjem, načinom objedovanja ili odmora. U proučavanju pojedinih latinsko-američkih društvenih skupina to se mora imati na umu. Meksiko je vjerojatno zemlja u kojoj je takva definicija Indijanaca, odnosno mješanaca, najdosljednije provedena.

³⁹ Izrada takve tabele je očito veoma teška. Razlike, sličnosti itd. možda bi se dale lakše prikazati međusobno preklapljivim geografskim kartama negoli tabelama s brojkama. Karta *porodičnih zadruga* na balkanskom i podunavskom području koja pokazuje gdje postoje porodične zadruge a gdje ih nema možda bi mogla poslužiti za proučavanje većih, odnosno manjih poteškoća koje su se pojavljivale pri podružtvljavanju poljoprivrede. Vidi: E. Sicard: *La Zadruga Sud Slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris, Orphys, 1943, 720 p.

⁴⁰ Korisno je pogledati grupno djelo koje je izdao Centre National de la Recherche Scientifique: *Les problèmes agraires des Amériques Latines*, Paris, 1967, u kojemu su proučeni brojni problemi koji se odnose na *comunidades* različitih zemalja Latinske Amerike.

⁴¹ *Encyclopaedia Universalis*, Tom VI, pp. 898—905.

zajedničarskim skupinama, na osnovu bezbrojnih neprijateljskih pritisaka što su dolazili od crkve⁴² ili od države moguće je zaključiti da su u Latinskoj Americi, onoj indijanskoj kao i onoj meleskoj, seoske zajednice naročito omiljene, a povrh toga (naročito u Indijanaca) *seoske zajednice podrazumijevaju, u sebi sadrže porodične zajednice.*

Treća napomena (a koja proizlazi iz druge). Oko porodične zajednice postoji neka vrsta tajnovitosti, a i latinskoamerička *inteligencija* se tako ponaša u odnosu na pojavu zajedništva — bilo samo kućnog ili kućnog ekonomskoga.⁴³ Od časa otkako su najpoznatiji autori⁴⁴ počeli smatrati da na području Latinske Amerike treba praviti razliku između »malog sela« i »velikog sela«, nužno se nametnulo slijedeće pitanje — nije li seoska zajednica u nekom malom selu (koje se administrativno i znanstveno prima kao takvo) s obzirom na to da rodbinske veze ujedinjuju stanovnike malog sela, a pogotovo stanovnike zaseoka, prividna i umjetna tvorevina, a nije li *porodična zajednica* ono stvarno i bitno? Vjerovatno je ovo »stvarno« i »bitno« prikriveno; uostalom suština »bitnoga« jeste u tome da je ono duboko zakopano, pa zbog toga nije lako i izravno shvatljivo.⁴⁵ Ovdje bismo se morali pozabaviti jednim oblikom sociopsihoanalize.⁴⁶ Naime, na području aspiracija treba prihvatiti razlikovanje između površinskih i dubokih aspiracija svijesnoga: površinske su izravno vidljive, jer se i po svojim manifestacijama javljaju na površini svijesnoga, dok se one duboke, temeljne — koje je i najteže objasniti, manifestiraju na površini svjesnoga samo periodično i teško se zapažaju.⁴⁷

Četvrta napomena. Krvna povezanost je u *comunidades* kao skupini opće pravilo. Različitost dijalekata, mali prostor na kojem ti dijalekti služe u međusobnom saopćavanju nameće povezanost, kojoj je krv osnova. Broj običaja, očito ovisan o mogućnostima međusobnog saobraćaja, djeluje na daljnje smanjenje opsega *comunidadesa*. Tako se približavamo opsegu kućnog zajedništva. Preuzimajući izvrsnu formulu Shaedela, ovom zgodom ćemo napomenuti da su »prva društvena grupiranja veća od porodičnih⁴⁸ sa njima u znatnom razmjeru veoma slična.«⁴⁹ Prvo pregrupiranje — prvo gledano po kronologiji pojavljivanja, prvo po dubini sedimentiranja, prvo po mogućnostima, stvaranja mentaliteta putem transmisije,⁵⁰ jeste zajedništvo koje sadrži jednu drugu dimenziju.

⁴² Na ovome kontinentu katolicizam je još od vremena osvajanja u XVI stoljeću igrao, a još i sada igra, utoliko značajniju ulogu, što se javljao u »integrističkim« oblicima. Neprijateljsko je držanje katoličke crkve prema porodičnim zajednicama u kojima ima promiskuiteta. — Na drugoj strani ona gaji naklonost prema seoskim zajednicama koje se veoma lako mogu poistovjetiti s administrativnom organizacijom župa.

⁴³ I ovdje se — kao i u *zadruga*, *kharouba* ili *umurianga* — ekonomski fenomen kao neki zatvoreni ciklus odvija unutar porodičnog kruga.

⁴⁴ Na primjer Shaedel u grupnom djelu, proizašlom iz jednog kolokvija u Centre National de la Recherche Scientifique: *Les Problèmes agraires des Amériques Latines*, Paris, 1967.

⁴⁵ »Površinski« shvaćeno ne u pejorativnom smislu koji se toj riječi ponekad pridaje, nego u etimološkom značenju kojim se označava ono što se pojavljuje izravno na površini neke stvari, a još više na površini neke društvene pojave.

⁴⁶ U smislu istraživanja »u dubinu« neke društvene skupine s psihološkog i psihosociološkog stajališta, kao što to radi Roger Bastide, ali bez političkog militantizma Gérarda Mendela.

⁴⁷ Vidi E. Sicard: »Essai d'analyse sociologique schématique sur la construction de la nation algérienne«, *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles, Université Libre, 2—3/1967.

⁴⁸ Vidi grupni rad: *Les Problèmes agraires des Amériques Latines*, Paris, CNRS, 1967.

Još jednom je potrebno precizirati da izraz *porodica* ne predstavlja ovdje bračnu porodicu industrijskoga i urbanoga tipa, svedenu, kao što smo to definirali, na porodicu koja to ostaje i nakon što je dala i na noge postavila određeni broj djece. Mislimo na ono što sa manje ili više uspjeha nazivamo *velika porodica*, *proširena porodica*, *joint family*, *hauskommunion*, *zadruga* ili slično.

⁴⁹ E. Sicard: »Communautés familiales«, *Encyclopaedia Universalis*, Tom VI, 903.

⁵⁰ E. Sicard: »Traces, persistences et résurgences de la tradition dans les sociétés en voie de développement: essai de calcul du changement en fonction des générations«, *Sociologie des Mutations*, (grupno djelo pod rukovodstvom G. Balandiera), Paris, Anthropos, 1970, pp. 385—407.

Prema tome zametak — a još manje uzrok pojavi porodičnih zajednica ne možemo tražiti u društveno strukturiranoj vjerskoj zajednici, jer iste takve skupine — pod oblikom zajedništva porodičnih razmjera a s ekonomskim natruhama — nalazimo i u muslimana i u pravoslavaca, kao i u afričkih religija primarnoga tipa; jedino je katolicizam, kako izgleda, suzbijao takve zajednice, dok su husizam i protestantizam izgleda bili ravnodušni ili eventualno skloni tom kućnom ekonomskom obliku. Što se religija tiče mi ne smatramo da su one bilo čime poticale pojavu kućnih ekonomskih skupina.

S druge strane treba jasno istaći da su istraživači i znanstvenici svih mogućih ideologija pokazivali neuporedivo veći interes prema grupiranjima što su se vršila u obliku i u razmjeru sela negoli onima što su se vršila u kućnim ili kućnim ekonomskim zajednicama. Zabilježimo još i to da su ta dva oblika skupina često međusobno zamjenjivana.

Međutim, povezanost spomenutih dvaju oblika skupina — seoskih i kućnih ekonomskih — nije dovoljno istražena. Postoje dva međusobno povezana fenomena koja su doprinijela nepoznavanju kućnih ekonomskih zajednica. S jedne strane radi se o dubinskim, više ili manje skrivenim karakteristikama kućne ekonomske skupine, karakteristikama koje nameću potrebu korištenja, da upotrebimo izraz Georgesa Gurvitcha, »silaznih stepenica«, s druge strane veoma je teško slijediti taj mračni put i koristiti te stepenice utoliko više što sami sudionici doživljavaju taj fenomen nesvjesno ili maksimalno potsvijesno. »Prirodno« se teško zapaža a još se teže analizira. Nadalje, s jedne strane imamo »anketirane« — tj. ljude i žene koji ne vide posebnost svoga načina života ili življenja, izvan uvjeta nepoljoprivrednog društveno-ekonomskog razvoja. S druge strane imamo promatrače, anketare, istraživače, koji žive u nuklearnim porodicama koji u stvari održavaju veze s kućnom ekonomskom zajednicom ali to ne priznaju. Oni smatraju da je prijelaz iz kućnih ekonomskih zajednica na porodicu konjugalnog tipa, napredak sam po sebi, i da ga i u selu treba proširiti kao što je već proširen (ili gotovo u potpunosti proširen) u gradu. Zato oni donose vrijednosne sudove umjesto da ustanove ono što je postojeće. Prisustvo tih dvaju međusobno antagonističkih tendencija kočilo je, a koči još i danas, objektivno upoznavanje porodično-ekonomskih skupina, bez obzira gdje se one nalazile.

Konačno potrebno je iznijeti još nešto — a to vrijedi za sve zemlje u kojima postoje oba oblika zajednica: oblik kućni, odnosno ekonomski, dakle *zadruga*, i oblik socio-ekonomski, dakle *selo*.

Na strukturalnoj shemi zasnovanoj na kućnom, zatim na kućnom ekonomskom — jer se ekonomsko nije odmah pojavilo, dakle na toj inicijalnoj shemi razvijala se ekonomska komunitarna shema iz koje su progresivno i polako proizišli zaseok i selo. Međutim sve dok zemlja kojoj pripadaju ili, u najmanju ruku, regija nisu dospjele do industrijskog stupnja, u njima (zaseoku, selu — prim. prev.) su se *održale porodične zajednice*, ostali su njihovi tragovi, prežici, njihovi obnovljeni oblici.

Posljednje pitanje koje se postavlja na planu širem od zajednice, bila ona porodična ili seoska, jeste ono koje se na njenu ulogu, bila ona skrivena ili vidljiva, svjesna ili nesvjesna, ulogu unutar nje same ili u mislima i akciji zakonodavca. Pitanje se dakle odnosi na *njenu ulogu* u evoluciji društva na osnovu zakonodavca i na nivou društvene stvarnosti.

Prvo zapažanje: da li su članovi neke kućne-ekonomske zajednice u prošlosti bili svjesni (i da li su to sada) da oni sačinjavaju jednu specifičnu skupinu, nešto izvan redovnih, nešto izvan općih normi područja na kojemu žive? Ovo se pitanje može postaviti za sve vrste kućnih ekonomskih zajednica bez obzira na njihovu veličinu, i to kako za one koje se razvijaju kao vertikalne (*inokoština* ili ostale skupine toga roda, kao *otečeskaja familija* itd.), tako i za one koje su istovremeno vertikalne i horizontalne (*zadruga, rodovaja familija, umuriango*), te konačno i za prećutne (*taisuble*) kao i za *rodinny nedil*. Izgleda da članovi takvih zajednica nisu svjesni svoje specifičnosti, pa da prema tome ne mogu ni primijetiti kakav je njihov originalni način života, a to utoliko manje ukoliko se oblik njihova udruživanja češće javlja. Pa čak kada se zastupljenost kućnih ekonomskih skupina u nekom području i smanji, pripadnici kućne ekonomske zajednice ni po čemu ne osjećaju da sami žive u nekoj posebnoj situaciji, a pogotovo ne da čine izuzetak; oni zapravo predstavljaju ili su predstavljali tradiciju, narodne običaje — koji se nikada naglo ne mijenjaju nego tek sporim i malim promjenama. Nadalje, oni nisu svjesni održanja struktura — i *kontinuiteta mentaliteta* — naslijeđenih od jedne veće skupine. Radi se o održanju i kontinuitetu sa strukturalnim modifikacijama, koje su tako spore i tako neprimjetne da ih se gotovo i ne uzima u obzir. Neki tragove i prežitke tih fenomena⁵¹ obezvrjeđuju u ime revolucionarnih promjena, a drugi ih zanemaruju u ime nekakve konzervativne trajnosti. Oba stajališta koja se tiču kućnih ekonomskih zajednica i mentaliteta što iz njih proizlaze — a ta shvaćanja traju i duže od opstanka istih tih skupina u kojima su nastali, jednako su pogrešna.

Drugo zapažanje: da li u kućnim ekonomskim skupinama zajedničarskog tipa nalazimo što god političkoga? Čini nam se da odgovor mora biti pozitivan, barem kada povežemo konstitutivne elemente. Ne zaboravimo sinkretički karakter skupina u primarnom obliku, kada su se temeljne osobine tih skupina pojavljivale ili nestajale ovisno o tekućoj djelatnosti i njenoj funkciji. Već ranije smo usput proširili temu na socio-političke reperkusije tradicionalnih oblika — makar to bili i jednostavni tragovi — kao i na moguće političke pozicije velikih cjelina — kao što su to narodi i države u odnosu na zajedništvo manjih ili srednjih razmjera — kao što su sela, zaselak ili kućna ekonomska skupina.⁵² Ovdje ćemo samo dodati da je pogrešno ako se pod političkom stvari podrazumijeva samo i jedino onaj oblik u kojem se ona pojavljuje u državama koje su već na visokom stupnju razvoja, to jest kao da je vlast jedini krajnji cilj svake politike bez obzira na to pod kojim se vidom javlja. G. Balandier je dobro ukazao na to da je pogrešno stajalište po kojemu se privilegiraju samo evropski i »razvijeni« oblici vlasti, dok se

⁵¹ Vidi bilješku 50.

⁵² O različitim mogućnostima odnosa između »prežitaka« zajedničarstva i politike vidi: E. Sicard: »Les persistances communautaires dans leurs perspectives socio-politiques«, *Archives Internationales de sociologie de la Coopération*, Paris, (III) 1959. U jednoj drugoj studiji razlikujemo tri pojma: tragovi, prežici, obnovljeni oblici (Trace, Persistence, Résurgence). Možda je korisno da ovdje ponovimo i tri definicije: *trag* (Trace): dezagregirani elementi neke nestale društvene strukture koja se zbog svoje slabe unutarnje dinamike može teško nazrijeti, ali koja još uvijek može odigrati nevidljivu i nepriзнatu ulogu u održavanju ili u ponovnom vraćanju na specifičnu originalnost; *prežitak* (Persistence): skupnost strukture običaja, koja pod različitim oblicima sadrži određeno shvaćanje skupine u kojima se protivno linearnoj evoluciji jednog sektora ili faze, očuvala realna unutarnja dinamika; *obnovljeni oblik* (Résurgence): društveni fenomen koji se, na osnovi tragova i prežitaka, javlja ponovno iako pod oblicima različitim od onih izvornih, ali koji je zadržao svoju specifičnost i nosi u sebi jaku unutarnju snagu. (Vidi bilješku 50.)

isključuju njeni primarni oblici.⁵³ Ima politike i u kućnim ekonomskim skupinama, a *seljačku se zadrugu* ovdje može uzeti kao model; tu se radi o politici u činjenicama, o politici mentaliteta u *zadrugama*. Mislimo da to nije bilo dovoljno sagledano, čak i kada se taj podatak smješta u skupinu sinkretičkog karaktera. Što je to politika u činjenicama? Domaćin, starješina je predstavnik zajednice prema trećima. Osim toga u samom načinu kako se bira glavar zajednice ima u prvom redu nešto *etičko-političkoga*, ili u najmanju ruku nešto etičkoga, podrazumijevajući da politika proizlazi iz etike ili je opća etika u sebi sadržava. Da li je za izbor starješine važno prvenstvo po dobi? Tu smo bez ikakve sumnje u sferi etike. Pri izboru glavara zajednice vodi se računa o tome tko je najsposobniji, najiskusniji, i ta se ocjena donosi s aspekta očekivanja uspjeha i blagodati zajednice, pa makar budući glavar ne bio po dobi najstariji u zajednici. Tu smo eto u budućem koje pripada politici,⁵⁴ a ona je — kako smo to upravo vidjeli — sastavni element etike, dakle onoga što »mora biti«, i to u oba značenja riječi »morati«: u značenju *budućeg* i u značenju *obaveznog*. Recimo nešto i o političkom mentalitetu.

Prisustvo političkog u mentalitetu možda je još jače negoli u konkretnim činjenicama kućnog ekonomskog ili političkog tipa. Ono je jače najmanje iz dva razloga: s jedne strane zato što mentaliteti sadrže u sebi ljudsku formu i sadržaj realnih činjenica koje su vanjske i objektivno određene; s druge strane zato što se mentaliteti u svome sadržaju prenose s koljena na koljeno s njihovim prazninama i transformacijama, komplementarnim transformacijama. Međutim, u situaciji »razvoja koji se ostvaruje« (développement en train de réaliser) ljudske skupine od kojih se sastoji društvo u cjelini — a naročito ove zajednice — nemaju drugu viziju politike nego onu koja proizlazi iz njih samih, jer one same izgrađuju svoje »sutra« i prezentiraju ga (ili čak i nameću) sredini — društvima, zajednicama — »koje upravo nastaju« (en train de se faire) i čija se politika rađa onakvom kakvu su je stvorile različite ekonomske skupine. Što bi bilo selo ili zaselak bez kućnih ekonomskih skupina? A što bi bio i gradić sa svojim vlastitim tendencijama — još neuklopljen u nacionalnu cjelinu koja se još nije ni strukturirala, dakle u državi »u izgradnji« — da ga ne animira vlastita vizija budućnosti, povezana sa »suvremenim« a dakako i s onim prošlim, koju samo kućne ekonomske zajednice čuvaju i sadržavaju.

Treće zapažanje: Može li ovakvo političko ponašanje i ovakav politički sadržaj osnovnih kućnih ekonomskih zajednica — kao što su *zadruga*, *rodovaja familija*, *kharuba*, ili različito nazvane kućne ekonomske zajednice Latinske Amerike te *umuriango* itd. učiniti bilo kakav utjecaj na razvitak određenoga globalnog društva? Ovo se pitanje može smatrati bitnim, naročito u

⁵³ G. Balandier: *Anthropologie politique*, Paris, P. U. F., 1967, str. 240; E. Sicard: »De la nécessité de tenir compte des différentes formes de démocratie dans l'appréciation sociopolitique des Pays en voie de développement par rapport aux Pays industrialisés«, *Actes du XVIIIe Congrès National de Sociologie*, Mexico, 1973. (u pripremi).

⁵⁴ E. Sicard: »De la délimitation de la matière de la Sociologie par une analyse adéquate de la notion de Temps« *Actes du XVIIIe Congrès International de Sociologie*, Nürnberg, 1958. Podsjetimo na osnovnu pretpostavku te rasprave. Nalazimo se pred općom pomjetnjom koja — u odnosu na podjelu sadržaja društvenih pojava, počevši od sasvim subjektivnih gledanja — vlada u svim »školama«. Nama se čini da *vrijeme* predstavlja objektivnu osnovu za razgraničavanje između građe povijesti, sociologije i politike. Da li nam ono ujedno omogućava da ih međusobno i povežemo, i to na slijedeći način: prošlost — pripada povijesti, sadašnjost — sociologiji, budućnost — politici? Sadašnjost za sociologiju nije ni po čemu samo sadašnji trenutak, nego se ta sadašnjost ukazuje kao neko »sadašnje razdoblje«, ono što obično nazivamo »suvremeno«. O definiciji suvremenog vidi: E. Sicard: »Traces, persistences et résurgences de la tradition dans les Sociétés, en voie de développement; essai de calcul du changement en fonction des générations«, *Sociologie des mutations*, Paris, Anthropos, 1970, p. 390. (Bilješka 9)

zemljama koje svoju privredu temelje na podružtvljavanju proizvodnih sredstava. Na isti ovakav način se postavlja problem i u zemljama koje provode bilo kakvu agrarnu reformu, zapravo postavlja se svugdje gdje postoje tendencije ka društvenom vlasništvu nad zemljom (une forme non individuelle de propriété foncière). Radi se o saznanju da li tradicionalni zajedničarski oblici na bilo koji način koče ili olakšavaju agrarno podružtvljavanje poljoprivrede, odnosno svaku socijalizaciju sredstava za proizvodnju? Pitanje je veoma sporno.

Kako postaviti problem? Treba krenuti od slijedećih ideja i činjenica: treba vidjeti kakve predstave o kućnim ekonomskim zajednicama⁵⁵ imaju politički *lideri*, pripadnici inteligencije, oni koji su odgovorni — bili revolucionari ili ne — za poljoprivredne i ekonomske poslove zemlje, za koju se općenito smatra da su u njoj *postojale* kućne ekonomske skupine, da su *predstavljale* rasprostranjen socio-ekonomski sistem. Nitko ne niječe takvo njihovo postojanje u daljnjoj ili bližoj prošlosti. Raskol zapravo nastaje oko pitanja vremena nestanka, oko pitanja na koji se način odvijao proces nestajanja: da li razvrstavanje na toliko bračnih odnosno nuklearnih porodica koliko ima brakova u zajednici, da li podjelom na jednu ili dvije bračne porodice s nekoliko generacija koje pripadaju tim porodicama, s jedne strane, i na jednu odnosno dvije *inokoštine*, ili (ako odijeljeni rođaci žive na istom prostoru) na jednu novu kućnu ekonomsku zajednicu ili čak na više drugih zajednica, s druge strane.⁵⁶

Prva točka. Radi se o vremenu i načinu razvrstavanja zajednica, dakle o mjestu pripadnika nekadašnje zajednice u novom sistemu. Među političkim liderima, pripadnicima inteligencije, među odgovornima za ekonomiku, te među svima onima koje smo već ranije spominjali (a sada im dodajemo još i one koji su odgovorni za ideologiju klase, odnosno ideologiju vladajuće grupe) ima i onih koji prihvaćaju stvarno postojanje zajednica u današnjem vremenu. Oni kućne ekonomske zajednice svrstavaju ili u kapitalističku perspektivu ili ih pak unose u shemu izgradnje socijalizma, sa slijedećim konkretnim posljedicama. Već zbog toga što postoje, zajednice proizlaze iz kapitalističkog poretka, pa ih zbog toga treba suzbijati, razarati. To se desilo u nekim dijelovima Evrope. Na temelju postojanja izvjesnog broja većih posjeda kućnih ekonomskih zajednica pojavio se — ali neopravdano — izvjestan strah od *kulaštva*. Negdje su ti veliki posjedi zvani *zadruga*, drugdje *kharuba*, zatim se tu radi o raznovrsnim zajednicama u Africi pa i u Latinskoj Americi, kao o *umuriangu* u Burundi. To su tek neke između stotine drugih.

Druga se točka ne odnosi na pitanje da li porodično-ekonomske zajednice⁵⁷ zaista postoje ili ne, kao ni na pitanje kada su te zajednice nestale, nego

⁵⁵ Specijalno u ovom slučaju zadržavamo naziv kućna *ekonomska zajednica* i upravo ovdje, više negoli drugdje, formalno odbijamo naziv porodična zajednica. Česta upotreba pojmova »porodica«, »porodičan«, »porodični«, u osnovi je mnogih potpuno pogrešnih tumačenja te pojave i njezinih oblika — kao što su npr. »proširena porodica« ili »velika porodica«.

⁵⁶ Ovdje upozoravam na važnost proučavanja raznovrsnih postupaka diobe, o čemu se inače malo vodi računa. Ako bi se slijedilo neke autore, a mislimo da su takvi u većini, moglo bi se pomisliti da su svi bračni parovi i njihova djeca, (neoznena i maloljetna), polazeći od modernog pozitivnog prava ili, točnije, od propisa izraženih u *srpskom zadržanom pravu*, *hrvatskom zadržanom pravu* ili u *crnogorskom zadržanom pravu*, odlučili da istovremeno osnuju toliko bračnih porodica koliko je u času kada se zajednica počela razvrstavati bilo u njoj bračnih parova ili kućanstava. Nije potrebno naglašavati da se pri takvoj postavci ne radi ni o čemu drugome nego o umjetnom konstruiranju stanja koje ni po čemu ne odgovara stvarnosti.

⁵⁷ Vjerojatno nije na odmet podsjetiti da je termin »domestique«, naročito u gore navedenom kontekstu, vezan uz latinsku riječ *domus* (kuća) i da različiti nazivi koji označavaju zadrugu sadrže i termin *kuća*; posebno se to vidi iz termina *neodijeljena kuća*, u značenju ljudi i stvari koji nisu podijeljeni itd.

na njihov kapitalistički značaj, ili na njihove tendencije zajedničarstva koje ih ustvari približavaju određenom obliku socijalizma. To vrijedi i za *zadrugu*, i za *kharubu*, i za *umuriango*, kao i za sve ostale skupine iste vrste u svijetu. Nama se čini da bi jednom zauvijek trebalo prihvatiti činjenicu da posjedi kojima te skupine raspolazu nisu ama baš ni po čemu u rukama glavara zajednice: on nema nikakvo drugo pravo nego samo da upravlja⁵⁸ zajedničkim dobrima. Jer kada govore o stvarima, članovi zajednice gotovo nikada u svakodnevnom govoru ne upotrebljavaju posvojne pridjeve: moj, moja, moje, tvoj, svoj, nego naprotiv za sve govore: naša kuća, naša polja, naše, vaše, njihovo. Tako je to u gotovo svim jezicima i dijalektima koji govore i razumiju pripadnici ovakvih zajednica. Neovisno o jeziku podsjetimo se »idealnog dijela«, fenomena koji nas dovodi do *treće točke*, a koja se odnosi na potpuno konkretno zajedničko vlasništvo:⁵⁹ zemlju, šume, stoku itd. Imamo pri tom na umu da te stvari u zajedničkom posjedu mogu pojedinom članu zajednice pripadati samo u »idealnom dijelu«. Takvo značenje idealnog dijela navodi nas najprije na misao da tako označena površina neprestano podliježe promjenama, jer igrom rađanja i smrti nestaje početna jednakost u pravima. To nas nadalje navodi na pomisao da se čak takvo značenje predviđenog individualiziranog vlasništva ne uklapa u opće mišljenje članova *zadruga*, bez obzira kojoj starosnoj dobi ili generaciji pripadali.

Nadalje, vidi se da je ova treća točka veoma važna za određivanje općeg mentaliteta ne samo *zadrugara*, nego i onih koji — bilo zbog spola bilo zbog starosne dobi — ne mogu doseći onu vrstu punoljetnosti koja sa sobom donosi pravo na postajanje članova *savjeta*.

Tri iznijete točke dovode nas do posljednjeg, možda više konkretnog negoli teoretskog pitanja o korištenju zadruga u perspektivi područstvljavanja proizvodnih sredstava.

Pretposljednje zapažanje teoretske naravi svodi se na pitanje — da li je tradicionalni mentalitet u zemljama u kojima susrećemo različite oblike kućnih ili kućnih-ekonomskih zajednica bio sklon ili protivan brzom područstvljavanju poljoprivrede? Pri tom nećemo se baviti konkretnim činjenicama prelaska na socijalizaciju proizvodnih sredstava, nego ćemo ostati u čistoj teoriji. Što se tiče vlasništva, čini nam se da bi u razdoblju koje je prethodilo revoluciji samo postojanje komunitarne ideje olakšavalo prijelaz od komunitarnog vlasništva u kolektivno vlasništvo. A sve bi se to moglo dovesti u red u slijedećem obliku: najprije dobro ocijeniti da li se radi o pitanju opsega vlasništva kućne ekonomske skupine, ili o seoskom vlasništvu koje je više ili manje slično sa *kolhozom*. Čini se neizbježnim teoretska diskusija o pojmovima »nedjeljivo« (indivis), »zajedničko« (commun), »zajedničarsko« (communautaire) i »kolektivno« (collectif). No to ne smije biti teoretiziranje u prazno, nego nužna teoretska rasprava na nivou *inteligencije* i onih koji rukovode nekom zemljom. Naprotiv, obični seljaci, pa i oni napredni, krajnje će teško moći shvatiti razliku između navedenih triju pojmova, a ta distinkcija gotovo da nije ni prisutna u zemljama u kojima istovremeno postoje seoske zajednice i kućne ekonomske zajednice. U tim uvjetima čini nam se da bi područstvljavanje zemljišnih posjeda moralo biti (ili će morati biti) olakšano

⁵⁸ Podsjećamo na već ranije spomenut inaziv kojim se označuje glavar zajednice kao »administrador rei familiaris«.

⁵⁹ Možda bi bilo bolje govoriti o *posjedovanju*, što u sebi uključuje nešto više formalnoga, irealnoga, gotovo bismo rekli više idealnoga negoli pravni i određeni pojam *vlasništvo*.

time što u shvaćanjima koja se javljaju na tim područjima *nisu prisutne* ideje *privatnog individualiziranog vlasništva*. Postoji razlika u stupnju i opsegu, razlika u količini nedjeljivoga i komunitarnoga ili kolektivnoga kada je u pitanju zemlja, stoka, odnosno šuma,⁶⁰ a ne razlika u naravi tih pojmova, kao što je to slučaj naročito u zemljama zapadne Evrope, gdje već gotovo čitav jedan vijek ne znaju za kućne zajednice. U takvom teoretskom gledanju, ali koje se zasniva na činjenicama, postaje jasno da bi prijelaz vlasti od *savjeta zajednice* na *savjet kolhoza* trebao biti olakšan. Sličnost se naime ne sastoji samo u tome da su različite stvari označene istim terminom. Već smo ranije ukazali na to da glavar takve vrste kućne zajednice ima samo općenite sličnosti s rimskim *pater familiasom*, barem u općeprihvaćenom značenju te riječi.⁶¹ Reformatori i revolucionari koji su izvršili prijelaz iz kućnog ekonomskog u ekonomsko-politički stadij dobro su vodili računa o tome da ne mijenjaju značenje riječi. *Zadruga* je ostala zadruga i u smislu riječi kooperativa, kao što u Meksiku riječ *ejido* — antikni, nedavni i suvremeni oblik — istovremeno znači seljačku porodicu; *ejido*, je ostao naziv za kooperativu i na razini cijeloga sela.

Ne bismo previše inzistirali na lingvističkoj istovjetnosti samih riječi, zato što je riječ *zadruga* u svakodnevnom govoru na području Jugoslavije u razdoblju između dva rata među seljaštvom upotrebljavana za kooperative u klasičnom smislu. Dodajmo i to da se izraz *seljačka zadruga* koristio i pri završetku jednoga revolucionarnog razdoblja u kojem se do kraja nije proveo raskid s tradicijom u selu. To isto vrijedi i za *ejido* u Meksiku prije otprilike dvadeset godina.

Posljednje zapažanje (praktično i političko). Da li se u praktičnoj ekonomskoj politici koja je težila nacionalizaciji poljoprivrednih proizvodnih sredstava dovoljno koristio mentalitet ili mentaliteti svojstveni svakoj zemlji u kojoj su postojale kućne ekonomske zajednice, a naročito, da li su se koristila raspoloženja seljaka-pripadnika tih zajednica, koja su u načelu sklona takvom podruštvljavanju? Izgleda da je gotovo svugdje gledano s prezirom na ono što mi smatramo prednošću. Ako možemo upotrijebiti familijarni način izražavanja, mogli bismo reći da se u poduhvatu pretvaranja vlasništva tih zajednica u kolektivno vlasništvo išlo više »uz dlaku«. Zaboravljalo se na staru mudrost koja glasi »lakše je loviti muhe s medom nego sa žuči«. Općenito govoreći, nama se čini da su inicijatori kolektivnog poljoprivrednog vlasništva smatrali ili da više ne postoje kućne ekonomske zajednice ili su mislili da ti tragovi, ti prežici, predstavljaju ostatke privatnog vlasništva, da odražavaju kapitalistički duh, pa da ih treba satrti. Nisu se pravile razlike između vlasništva u individualističkom, individualiziranom i personaliziranom smislu (ta su tri značenja gotovo istovjetna), i privatnog ali zajedničkog, zajedničarskog — tj. nedjeljivog vlasništva. Takva stajališta čini se odražavaju izvjestan strah od *kulaštva*, strah koji po našem mišljenju nije ničim opravdan,

⁶⁰ Već smo ranije napomenuli i podsjetili na to da posvojna zamjenica »naš«, »naše« ima prednost u odnosu na individualiziranu zamjenu »moj«, »moje«.

⁶¹ H. Lévy-Bruhl je nešto prije svoje smrti objavio neortodoksno tumačenje riječi *rimski pater familias*, pa zato i prilično blisko pojmovnom sadržaju riječi *domaćin*, *starješina* i *mai gida*. Nije potrebno navoditi da je takvo poimanje odmah po objavljivanju izazvalo brojne kritike, po našem mišljenju neopravdane. Ovdje se također radi samo o pitanju dimenzija kada će vlast s jednoga savjeta (porodično-ekonomske zajednice) nad određenim brojem pokoljenja i pobočnih srodnika s jedne strane, i nad nedjeljivim dobrima s druge strane, prijeći na *savjet kolhoza*; a onda će iza toga uslijediti više pitanje o razini na kojoj se vlast nalazi negoli pitanje o naravi same vlasti.

jer većina zajednica posjeduje samo manje površine zemlje. Mi smo i u ranijim razmišljanjima nabacili da se riječ *zadruga* ponovljeno koristi u različitim značenjima, jednako kao što je i riječ *ejido* ostala u upotrebi i u vrijeme prijelaza od kućnih ekonomskih zajednica u ekonomsko-proizvodne skupine. Ideja i činjenica da su se te riječi sačuvale izgledaju nam opravdane pa su trebale otvoriti put lakšem podruštvljavanju poljoprivrede. Riječ ima konceptualni sadržaj koji može varirati prema momentu upotrebe, ali njome se isto tako izražava i osjećaj koji omogućava da se uspostavi veza između neke pojave koja nestaje i druge kojoj pripada budućnost. U analizi možemo ići i dalje *tradicionalna seljačka zadruga* — kućna zajednica, urodila je, u jednom drugom političkom kontekstu, ekonomskim zajednicama (privredno-ekonomičeska zadruga), a u doba između dva rata kooperativama *gildskoga* tipa — već poznatim pod općim imenom *zadruga*. U trećem političkom kontekstu termin zadruga se koristio za označavanje kooperativnih zajednica, manje ili više deriviranih iz kolhoza. Nama se čini da takvo trostruko korištenje iste riječi za označavanje triju međusobno bitno različitih stvari nije slučajno i da se jednostavno zaboravilo iz toga izvući ideološke i praktične posljedice, i to kako u srednjoj i istočnoj Evropi, tako i u sjevernoj Africi i Latinskoj Americi. Jedan drugi primjer takvog nekorištenja uspješnog prijelaza prema budućnosti možemo naći i u zemljama istočne Evrope, gdje je pojam vlasništva doveden u pitanje na revolucionaran ili evolutivan način, i gdje je teže ili lakše podruštvljavanje poljoprivrede ovisilo o tome da li je, u času prijelaza iz tradicionalnih zajednica u kooperative, prisustvo prvih bilo veće ili manje. Nama se čini da je moguće predložiti izradu jedne posebne karte — kao što smo to već bili predložili u našim tezama⁶² — na kojoj bi se prikazao manji ili veći broj zajednica, ali i izradu druge — komparativne karte na kojoj bi se prikazale manje ili veće poteškoće na koje se nailazi prilikom podruštvljavanja sredstava u poljoprivredi. Čini se da je u područjima ili izolatima u kojima je u vrijeme revolucija postojao veći broj zajednica, u svakom slučaju gdje je mentalitet zajedničarstva bio još dovoljno živ, podruštvljavanje nailazilo na manje poteškoća negoli drugdje. U tim područjima ili izolatima shvaćanje privatnog vlasništva nije bilo uljepšavano individualističkim, individualnim ili osobnim kvalifikativom. Kao što smo ranije spomenuli, tu se govorilo o »našoj kući«, »našim roditeljima« i o »našoj djeci«, a ta su »djeca« više predstavljala jedno pokoljenje, jedan izravan porod dvaju roditelja. Tu se, kao što smo naveli, radilo više o širenju promjera zajednice negoli o stvaranju nečega što se unosi izvana, bilo kao slijed neke teorije koju seljak nije mogao ni poznavati ili kao slijed neke revolucije čija načela u cjelini nije ni prihvaćao.

* * *

Počevši od *zadruga* — koja je kao prva zajednica pomno proučena već u devetnaestom stoljeću⁶³ — pa uključujući *pleme* ili *bratstvo*, činjenica je da je danas jednodušno prihvaćeno mišljenje (iako ima različitih tumačenja) da se kućne ekonomske skupine trajno održavaju, pa čak i u današnje vrijeme, u velikom broju zemalja Afrike, Azije, Amerike, a da i ne govorimo o

⁶² E. Sicard: *La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris, Ophrys, 1943.

⁶³ Vidi našu raspravu: »Le Droit révolutionnaire yougoslave: formes traditionnelles et institutions nouvelles«, *L'Année Sociologique*, Paris, 1953—1954.

Evropi,⁶⁴ te da se uklapaju u *seoske zajednice*. Sve je veći broj studija posvećenih proučavanju tih dvaju oblika skupina. Za vrijeme dok smo radili na ovoj raspravi, stigla nam je vijest da je u još dva područja tzv. »crne« Afrike — u Zairu i u Nigeru⁶⁵ — ustanovljeno postojanje tih dvaju oblika zajedničarskog života,⁶⁶ i to u jačem obliku nego što su to jednostavni »tragovi«.

I uvijek se iznova postavlja isto pitanje(!): što će politički lideri (pa prema tome i inteligencija) u radu na izgradnji novoga društva, što je upravo u toku, učiniti s tim uobičajenim oblicima? Da li će ih ignorirati, razoriti ili pokušati da ih razore silom, ili će te tragove, te »prežitke«, te »obnovljene oblike« kućnih-ekonomskih skupina pozitivno i konkretno koristiti u socijalno-ekonomskoj izgradnji svojih zemalja?*

(Preveo dr Ivan Balen)

⁶⁴ Naša kolegica Blaga Petroska je također kao i mi, godine 1972. ustanovila postojanje prežitaka seljačke zadruge i porodične zajednice u različitim područjima slavenskog dijela Balkana. U jugoistočnoj Francuskoj također postoje takvi »prežici«, a u urbanoj sredini — u Bordeauxu — postoje tragovi porodičnih zajednica. O tome vidi: E. Sicard: »Notes sur divers travaux et recherches en Yougoslavie«, *L'Année Sociologique*, Tom XXIII (u pripremi); E. Sicard: »Communautés familiales«, u *Encyclopaedia Universalis*, Tom VI, p. 898—905, Paris, 1970.

⁶⁵ Tradicionalno ime opet u upotrebi za Belgijski Kongo.

⁶⁶ J. Lecomte je u svojoj zapaženoj raspravi *Quelques aspects ethnographiques des Wagnia* (Bordeaux, 1973) obradio pojavu *Chebanda* kao kućnu ekonomsku skupinu (proširenu porodicu), oblik vlasti, značenje pripadajućeg prostora, nedjeljivost dobara i sličnost te pojave s pojavama koje nazivamo *zadruga*. (*Chebanda* je naziv za takvu skupinu koja se pojavljuje na području današnje republike Zairi.)

O kućnoj ekonomskoj skupini *gida* i o seoskim zajednicama Nigeru vidi izvrsnu studiju Cl. Raynauta: *Structures normatives et relations électives, Etude d'une Communauté villageoise hauossa*, Paris, Mouton, 1973.

* *Opaska prevodioca*: Kod prevođenja Sicardova članka imali smo dosta dilema, a glavna se odnosila na središnji termin rasprave — »Communauté domestico-économique«. Postojala je mogućnost da se riječ »domestico« prevede kao »domaćinski«, »kućanski« ili čak »porodični«. Učinilo nam se ipak da je i sam autor dao dovoljno argumenata u prilog terminu »kućni«, ne u značenju pridjeva nastalog od »kuće« — kao građevine, nego u značenju koje se odnosi na *skupinu srodnika koji zajedno žive*. Takvu skupinu, ali izmijenjenu, danas obično nazivamo »domaćinstvom«, a u tradicionalnom se selu (pogotovo ako se radilo o porodičnoj zadrugi) često nazivala »kućom«.